

נשים כותבות בחברה החלוצית: דיאלקטיקה של תודעה כפולה

שולה קשת

א. פתח דבר

הנשים בחברה החלוצית נקלעו לסבך של סתירות פנימיות וחיזוניות כאחת, דווקא מפני שהיה נדמה – ולו כאשליה – שנפתחה הזדמנות להשתתפות מלאה של נשים ביצירת דפוסי חיים חדשים. גם כאשר ספגו פגיעות יומיומיות בזכויותיהן, ולא הצליחו לבסס את מקומן הראוי בזירה הציבורית, הן המשיכו להאמין שבמעשיהן הן תורמות להגשמת הערכים הציוניים-לאומיים. ההשתתפות במהפכה החברתית החשובה ביותר בתולדות העם היהודי חייבה את אימוץ כל הכוחות, והן סברו שיש בכוחן להתמודד עם הוויתורים הכבדים שנתבעו מהן כדי להגשים את החלום המשותף להן ולגברים.¹

בתחילת המאה העשרים נחשפו הנערות היהודיות המשכילות לרעיונות השוויון של המהפכה הרוסית לפני הגברים. מרבית הגברים המשיכו בלימודיהם בישיבה; הגבלת לימודי קודש על הנערות הובילה אותן ללימודים באוניברסיטה או ללימוד אקסטרני, שם הן נחשפו לרוחות החדשות שניסרו בחלל האוויר. רבות מהן הושפעו מהספרות הרוסית, שהעמידה בפניהן דמות מופת של צעירה שאינה מקבלת על עצמה את התפקידים המסורתיים של עקרת הבית, אלא יוצאת לעבודה פיזית בכפרים הנחשלים ומשתתפת באופן פעיל במחתרת.² נשים אלה התאכזבו בכואן לארץ בשנות העשרים. המציאות לא תאמה את ההצהרות האידאולוגיות על שוויון האישה, והמאבק לשוויון התרחש בתוך מרחב גברי. בארץ שררה אבטלה קשה, וזו הצרה לא רק את חופש הפעולה של הנשים, אלא גם את יכולת הפעולה

1 ראו, למשל, דפנה יזרעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927', קתדרה, חוב' 32 (1984), עמ' 109-140.

2 ראו, מוקי צור (עורך), כאן על פני אדמה, תל-אביב 1982, עמ' 62; איריס פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל-אביב 2001, עמ' 174-205.

שלהן. קבוצות העבודה הנודדות לא צירפו אליהן נשים כמוכן מאליו, ובדרך כלל הן נחשבו לנטל כלכלי. על פי רוב קיבלו אליהן קבוצות הגברים אישה אחת או שתיים כדי שתמלאנה את תפקיד עקרת הבית לכל הקבוצה. תפקיד זה כלל שירותי בישול, כביסה וניקיון לחבורה שמנתה מספר נפשות גדול מזה של משפחה ממוצעת. תנאי העבודה היו קשים והיא נעשתה בבדידות, ללא גיבוי תומך של חברה נשית. 'עליתי ארצה בגלל דברים נעלים. לא ידעתי כמה רימו אותי. המציאות אינה דומה לחלומות. חיפשתי את האור ואת היופי, אך מקרוב הכל נראה אחרת', כתבה אנה, חברת הפלוגה במגדל, ביומנה.³ היא עבדה בעבודה מונוטונית – הסיקה את התנור, קלפה תפוחי אדמה, מילאה את הסאמובר – ומסביבה עייפות, לכלוך, מחלות וחולירע.

בספרות הזיכרונות יש ביטויים חוזרים ונשנים למאבק על זכות הכניסה לעבודות 'גבריות' בחקלאות, בבניין, בניפוץ חצץ בכבישים ואפילו בסבלות בנמל; ובמקביל, הירתעות מן המלכודת כביכול של עבודות שירות 'נשיות'. ההבדל לא היה בין עבודה פיזית קשה לבין עבודה שאינה מחייבת מאמץ. עבודת הכביסה, למשל, לקבוצה של 15 גברים, עבודה קשה שבוצעה תחת כיפת השמים ברוד מים שהתחמם על אש קוצים, לא הייתה קלה יותר מעבודת השדה. הנשים ביקשו לזכות בהערכה חברתית, והחברה החדשה הציבה בראש ההיררכיה את הפלאח, את הנוטע ואת הבנאי, את 'מלך המעדרנים'.⁴ המאבק על כיבוש העבודה היצרנית היה לכן מאבק לא רק על מרחב במציאות הריאלית, אלא גם על מרחב סמלי. דווקא נשים שניסו לתמרן במרחב החדש באמצעות ניצול הכישורים המסורתיים, או על ידי התאגדויות נפרדות המיועדות רק לנשים, הצליחו לשמור על מידה גדולה יותר של עצמאות ויכולת תמרון. היו קבוצות בעלייה השלישית שפתחו וניהלו שירותי מטבח או שירותי כביסה לפועלים, והיו שהקימו משקי פועלות על טהרת המין הנשי, כדי להימלט מחלוקת העבודה המקובלת בקבוצות המעורבות.⁵

לכל הבעיות שתוארו לעיל יש להוסיף את הלחצים המיניים, סמויים וגלויים, שנוצרו בגלל הפער המספרי בין גברים לנשים. גם לאחר ההתיישבות על הקרקע, עם תום תקופת הנדודים, לא מנו הנשים בקיבוצים, לפי נתונים שאספה יונינה טלמון-גרבר, יותר מעשרים עד שלושים אחוז מכלל האוכלוסייה בהם.⁶ עובדה זו גרמה, לפי תיאורה, לחוסר יציבות וליחסים חולפים, אבל גם הגבירה את האסקטיות ואת הפורטיטיות. הנתק מבית ההורים המסורתי היה קשה לנשים יותר מאשר לגברים. המעבר ממשפחה מסורתית, זעיר בורגנית,

3 ראו, מוקי צור, אביב מוקדם, תל-אביב 1984, עמ' 32.

4 הביטוי שאוב מתוך הרומן של דוד מלך, מעגלות, תל-אביב 1945.

5 ראו, למשל, יהודה ארז (עורך), ספר העלייה השלישית, תל-אביב 1964, עמ' 752-755. ראו גם אמה לויין-תלמי, לעת אוהלים, תל-אביב 1949 (להלן: לויין-תלמי, לעת אוהלים), עמ' 130-131, סיפורה של קבוצת 'בת שבע', שהתארגנה כקבוצה עצמאית לעבודה בכביש.

6 ראו, יונינה טלמון-גרבר, יחיד וחברה בקיבוץ, ירושלים 1970, עמ' 17.

לחיים במסגרות שדפוסייהן עדיין לא התגבשו, היה עבורן מהפך גדול. הייתה שאלה לא פתורה של נישואין ושל דפוס חדש של חיי משפחה.

מאמר זה עוסק בקריאה מחדש של כמה טקסטים שכתבו נשים חברות קיבוץ שעלו לארץ בעלייה השלישית. הטקסטים מתפרשים על פני תקופה של כשלושים שנה, מראשית ההתיישבות החלוצית בארץ ישראל ועד להתבססותה של החברה הקיבוצית בסוף שנות הארבעים של המאה הקודמת. הטקסט הראשון נבחר מתוך הקובץ קהליתנו שיצא לאור ב־1922.⁷ הטקסט השני הוא הרשימה 'שלישי', שנכתבה בידי ליליה בסביץ, חברת קיבוץ עין חרוד; הרשימה נדפסה ב־1934 בכתב העת מבפנים ונחתמה בשם הברזי 'רחל'. השלישי הוא הרומן לעת אוהלים מאת אמה לוי־תלמי, חברת קיבוץ משמר העמק, שיצא לאור בהוצאת ספרית פועלים בשנת 1949. כל הטקסטים התפרסמו בכלי ביטוי תנועתיים הגמוניים, פנו אל קהל יעד קולקטיבי ולכולם אופי תיעודי מובהק. אזור החיץ שבין תיאור המציאות לבין ייצוגה מיטשטש ויש לקרוא אותם, כמו טקסטים רבים נוספים שנוצרו בתקופה זו, כמסמכים תרבותיים שלא התכוונו ליטול לעצמם מלכתחילה יומרה ספרותית־אמנותית. בראייה רטרוספקטיבית, מתבלטים מסמכים אלה באיכויות ספרותיות יוצאות דופן שמקנות להם ערך ייצוגי. כל אחד מן השלושה יכול, לדעתי, לייצג תחנה על ציר הזמן, שאפשר להצביע באמצעותה – בזהירות הדרושה – על תזוזות שחלו בתפיסתן של הכותבות את עצמן, את שאיפותיהן ואת מקומן בחברה החלוצית. בתקופת הראשית התמקד עיקר המאמץ בניסיונות להשתלב במאמץ החלוצי. המבט של נשים אלה ניסה לכונן את הסובייקט הנשי באמצעות תהליכי פירוק וסימון מחדש של אותם מרכיבי זהות שבאמצעותם יכולות גם נשים לנכס לעצמן את הסיפור החלוצי, ולחבור אל הקולקטיב כשותפות שוות ערך. בתקופה השנייה, שאותה מייצג הטקסט 'שלישי' של בסביץ, נחשף מחדש המתח המובנה שבין המרחב הפרטי והמרחב הציבורי בחברה הקיבוצית המגויסת. המאבק לכינון סובייקט נשי (וגם גברי) 'פרטי' התמקד בהתנגדות לחדירת המרחב הציבורי אל המרחב הפרטי, ולניכוסו של הגוף המיני על ידי הקולקטיב. בתקופה השלישית, לעת אוהלים של לוי־תלמי, הציעה הכותבת סיפור אלטרנטיבי. לוי־תלמי יצרה אזורי חיץ דיפוזיים שמשטטשים את הגבולות הנוקשים של הסטראוטיפים 'גברי' ו'נשי', שחררה את הסיפור מן הפתוס שאפיין את הספרות החלוצית הגברית, ויצרה שיווי משקל חדש בין האידיאולוגיה של הכלל לשאיפותיו של הפרט. הקריאה בטקסטים אלה ממרחק הזמן היא בעיני חלק מן הפרויקט הפמיניסטי שהניב בשנים האחרונות קריאות מחדש בספרות העברית, וניסה להגדיר את האסטרטגיות

7 קורפוס זה כבר זכה לעיון מחקרי. ראו, תמר הס, כלום תשאל מהו שעור־קומה של מרבד, עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית בירושלים 1995 (להלן: הס, כלום תשאל); אביבה אופז, 'שאלת האישה וקולן של נשים בחברה החלוצית לאור הקובץ "קהליתנו"', קתדרה, חוב' 95 (2000) (להלן: אופז, שאלת האישה), עמ' 101–118. הדיון להלן מבקש להוסיף התבוננות נוספת, חדשה, בעיקר בטקסט אחד מתוך הקובץ קהליתנו, בהתאמה לתזה הכללית של המאמר, שמנסה להגדיר שינויים בעמדות של נשים על ציר הזמן.

הפואטיות של כתיבה נשית אלטרנטיבית במרחב הגמוני גברי.⁸ הדיון מאפשר לחשוף את מצבי כפילות התודעה, ולהגדיר את האסטרטגיות שבאמצעותן ניסו הכותבות להתמודד עם המצב הדיאלקטי המורכב שלתוכו נקלעו כדי לייצר את המרחב האלטרנטיבי-הנשי.

ב. הציונות כמפעל 'גברי'

סיפורה של קבוצת ביתניה עילית משמש דוגמה מתועדת היטב למעמדן של נשים בתקופת הראשית בתוך חבורה אידאולוגית-אליטיסטית, גברית ברובה.⁹ אביא את עיקרי הדברים בקיצור ובדגש על ענייני כאן. קבוצה של ראשוני השומר הצעיר מן העלייה השלישית התיישבה במהלך קיץ 1920 וחורף 1921 בביתניה עילית, בשיפולי מדרון המשקיף אל הכנרת, ועסקה בהכשרת הקרקע לנטיעות בחוות הניסיונות של 'יק"א. הקבוצה, שמנתה 25 חברים, נבחרה לאחר תהליך מורכב של סלקציה חברתית. בשלב הבירור ביקשו כמה מן החברים למנוע כניסה של נשים אל הקבוצה. בסופו של דבר, ולאחר לחצים, הוכנסו לקבוצה ארבע נשים, שתיים מהן בנות זוג של שניים מן הגברים.¹⁰

כפי שעולה מעדויות רבות, וגם מדברי ההגות שכתב בתקופה זו במאמרים ובמכתבים, חלם מאיר יערי, לימים מנהיג השומר הצעיר והקיבוץ הארצי, על בניית קבוצה חלוצית שתתבסס רק על גברים. רק אנרגיה 'ארוטית'-גברית יכולה הייתה להבטיח, לפי השקפתו אז, את ההירתמות המלאה אל המפעל הציוני ואת הקמתה של חברה חדשה; רק 'כוח הגבר' יכול לכבוש בחיים יסוד של ערך. יערי חשש שמא 'בסופו של דבר תחנוק המשפחה הקרתנית את הקומונה',¹¹ ולכן ביקש לפרוץ את מעגל המשפחה המסורתית ולבנות קבוצה גברית ביסודה, שאינה מבוססת על קשר הדם כי אם על אחווה ארוטית נוסח רעיונות המשתה של

8 ראו, למשל, חנה נוה, 'לקט, פאה ושיכחה: החיים מחוץ לקאנון', בתוך: דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), מין מגדר פוליטיקה, תל-אביב 1999, עמ' 49-106; אורלי לובין, אישה קוראת אישה, ירושלים 2006 (להלן: לובין, אישה); חמוטל צמיר, בשם הנוף: לאומיות, מגדר וסובייקטיביות בשירה הישראלית בשנות החמישים והשישים, ירושלים 2006 (להלן: צמיר, בשם הנוף); אורנה גולן, גבריות, נשיות ומשא הזהות: שאלות על מיניות וזהות בספרות העברית, תל-אביב 2010 (להלן: גולן, גבריות).

9 ראשוני השומר הצעיר שישבו כחצי שנה בביתניה עילית ואחר כך במחנה השומריה בכביש ג'דה-צפת הוציאו לאור ב-1922 קובץ בשם קהליתנו, המשמש חומר תיעודי רב ערך למחקר הלוח הרוח של קבוצה זו. ב-1988 יצאה מהדורה מוערת של הקובץ בעריכת מוקי צור על ידי יד יצחק בן-צבי. מראי המקומות יהיו על פי מהדורה זו (להלן: צור [עורך], קהליתנו). על סיפורה של החבורה נכתב הרבה. ראו, למשל, אלקנה מרגלית, השומר הצעיר מעדת נעורי למרכסיו מהפכני, תל-אביב 1971; מתתיהו מינץ, חבלי נעורים: התנועה השומרית 1911-1921, ירושלים 1995 (להלן: מינץ, חבלי נעורים); שולה קשת, נקודת הבראשית: על גלגולו של מיתוס ביתניה בספרות העברית, תל-אביב 2009; אביבה חלמיש, מאיר יערי: ביוגרפיה קבוצתית, חמישים השנים הראשונות 1897-1947, תל-אביב 2009 (להלן: חלמיש, מאיר יערי).

10 מינץ, חבלי נעורים, עמ' 284.

11 מאיר יערי, 'מכתב מביתניה לגולה, 1920', בתוך: צור (עורך), קהליתנו, עמ' 276. ראו גם חלמיש, מאיר יערי, עמ' 59.

אפלטון. בהשפעת זיגפריד ברנפלד חזה יערי בדמיונו תכנית על הקמת מחוז נעורים לגברים צעירים בלבד, מעין מושבות של 'קוזאקים יהודים', 'להק לוחמים המוקפים על ידי בני לוויתם'. נוכחותן של נשים הוגבלה בחזונו למושבות בעורף, שם ילדו את ילדי השומרים.¹² מדברי יערי עלה שלתפיסתו הנשים אינן בעלות מהות אישית-אנושית ייחודית כשל הגברים. בעקבות הנס בליהר ראה גם יערי באישה מהות פסיכרו-סוציאלית נפרדת שעלולה לסכן את המפעל החלוצי. האישה, בגלל מהותה האונטולוגית, כביכול, אינה יכולה ליטול על עצמה מפעלי שחרור אנושיים. מהותה הפסיכרו-סוציאלית משעבדת אותה – קודם לכל דבר אחר – למימוש תפקידה הביולוגי-אמהי. דבר זה חוסם בפניה את הדרך להגשמת הייעוד הלאומי, ואינו מאפשר לה להצטרף כל כולה ל'מיסדר הנזירות' של המפעל הציוני. בתקופת נעורותה היא עשויה, לפעמים, להשרות על הגברים דימוי-אשליה שהיא שווה לגבר ומסוגלת לעמוד במבחן התפקיד המהפכני, אבל היא תוכל להצטרף להגשמת הייעוד של החברה ה'ארוטית'-גברית רק לאחר שתעבור תהליך של 'רבולוציוניזציה'.¹³ הקבוצה ישבה בביתניה עילית כשישה חודשים. לאחר שנסתיימה עבודתם ירדו חבריה מן ההר והצטרפו למחנה השומריה, שם הוציאו לאור טקסט קולקטיבי בשם קהליתנו, שבו מצויים כמה מן הטקסטים שכתבו נשים.

תמר הס ואביבה אופז, שנדרשו לטקסטים שנכתבו בידי נשים בקהליתנו, מסבירות את אי היכולת של החלוצה להיכנס אל הסדר הסמלי של התקופה.¹⁴ עבודתן מתבססת על השפה החלוצית. הזכות לספר את הנרטיב הציוני נשמרה בידי מי שניכס לעצמו את המרחב הפיזי ואת המרחב המייצג, את הדימויים והסמלים. החלוצים דימו את הברית בין החלוצים לאדמה ליחסי נישואין בין חתן לכלה, או בין בועל-כובש לנבעלת.¹⁵ כך הקשר עם אדמת נוריס היה קשר של חתן וכלה, גאולת הארץ הייתה מעשה הפראה, ומימוש יחסי נישואין עם אישה פתר את קללת העקרות, שליווה בינתיים את המעשה ההתיישבותי.¹⁶ מיניותה של האדמה הייתה שמורה לגבר הכובש אותה משממונה. זו ברית, טוענת הס, שאישה מעצם טבעה אינה יכולה להשתתף בה מפני שאינה יכולה לבעול.

-
- 12 עדויות לכך אצל צור (עורך), קהליתנו. ראו, למשל, שם, עמ' 288. ראו גם מיניץ, חבלי נעורים, עמ' 252, 257; אייל כפכפי, 'מסובלימציה של הנשיות לסובלימציה של האימהות: שלבים ביחסו של השומר הצעיר לנשים', עיונים בתקומת ישראל, כרך 11 (2001) (להלן: כפכפי, סובלימציה של הנשיות), עמ' 306-349.
- 13 ראו, מיניץ, חבלי נעורים, עמ' 306-309.
- 14 הס, כלום תשאל; אביבה אופז, תעודה ויצירה: בין יומנים קבוצתיים וסיפורת העלייה השלישית, תל-אביב 1996; הנ"ל, שאלת האישה.
- 15 עולם דימויים זה עולה לא רק מקהליתנו. ראו, למשל, דיון על השפה החלוצית אצל בעז נוימן, תשוקת החלוצים, תל-אביב 2009 (להלן: נוימן, תשוקת החלוצים), עמ' 34-36; 210-219; גולן, גבריות, הפרק על אברהם שלונסקי, עמ' 19-22.
- 16 ראו, למשל, דברי אליהו רפפורט, בתוך: צור (עורך), קהליתנו, עמ' 33, 38, 40. ראו גם אופז, שאלת האישה.

על נשים כתבו בקהליטנו באופן 'וינינגריסטי'¹⁷ שהגדיר את נחיתותן או, להבדיל, בלשון מטפורית, לשון של הגבהה והסמלה שרוקנה אותן מנוכחות אישית-אינדיבידואלית.¹⁸ יתרה מזאת, מי שניזון מן התורה הוינינגריסטית חיבר בין הכמיהה למעשה מדיני-לאומי 'גברי' לבין גישה כמעט מיוזגנית כלפי נשים. היהדות שחזרה לשחק במגרש ההיסטורי הייתה חייבת, לפי גישה זו, לשנות את האופי ה'נשי' והגלותי שלה ולהיפטר מהפסיכיות שאפיינה אותה. היה עליה לשנות את תכונותיה כדי לחזור אל העשייה ההיסטורית ה'גברית'.¹⁹ הדרת נשים, או נכון יותר ה'נשי', מן הזירה החלוצית הפכה מתוך כך לא רק להחלטה רציונלית-פרקטית הקשורה בכישוריהן הפיזיים או המנטליים של נשים, אלא למניע עקרוני שפעל במודע או שלא במודע, בניסיון להכנות מחדש את המהות ה'בריאה' של העם היהודי.

כיצד הגדירה אפוא החלוצה את תפקידה במרחב החלוצי? האם הציעה דימוי אחר שהעניק לה תפקיד משמעותי?²⁰ כיצד הגדירה לעצמה את מקומה בתוך העדה הגברית? והאם היה בה הכוח לרחות את דרישות הכלל, שהגדיר את ייעודה ככלי קיבול לאנרגיה הגברית וצמצם את תפקידה להולדה של הדור הבא?

ג. נשים כותבות בקובץ 'קהליטנו'

כדי להתקבל בקהל היעד, כותבת אורלי לובין בספרה אישה קוראת אישה,²¹ הייתה הכתיבה הנשית חייבת להכיל מערכת כפולה: גם את הערכים האידאולוגיים הגבריים, שנתפסו

17 אוטו וינינגר, פילוסוף יהודי-אוסטרי (1880-1903), התנצר ב-1902 ואחר כך התאבד. ספרו מין ואופי (1903), תורגם לעברית בידי צבי רודי, תל-אביב (1953) השפיע על בני התקופה ובעיקר על ראשוני השומר הצעיר. ספרו של וינינגר התבסס על האבחנה בין העיקרון הגברי לעיקרון הנשי: הגברי הוא רציונלי, מוסרי ומשליט סדר בעולם, ואילו הנשי הוא ההילי, התוהו חסר הצורה, הדחף הלא רציונלי, הייצרי. על פי וינינגר האישה נחותה מן הגבר ואינה יכולה לעולם להגיע לרמתו. החלוקה לעיקרון גברי ונשי תקפה גם במישור הלאומי. הגרמניות הארית היא גברית במהותה, ואילו היהדות – נשית. היהודי אינו מסוגל לתפוס את הרעיון המדיני. הוא מייצג את היסוד ההרסני והפורע חוק בחברה. בשל נטייה זו לא יוכל היהודי לכוון לעצמו מדינה, משום שהוא עלול להרוס את יסודותיה מבפנים. החיבור שבין המרכיב המגדרי לבין האפיון הלאומי-יהודי אינו מיוחד לווינינגר. הוא הופיע גם אצל הוגי דעות אחרים כמו זיגמונד פרויד, תיאודור הרצל ומקס נורדאו. 'הדות השרירים', שלה הטיף נורדאו, למשל, נועדה לעצב את היהודי מחדש כדי להכין אותו למשימתו המדינית-טריטוריאלית. ראו, Daniel Boyarin, *Unheroic Conduct: The Rise of Homosexuality and the Invention of the Jewish Man*, Berkeley and Los Angeles 1997

18 ראו, אופו, שאלת האישה.

19 ספרו של מיכאל גלזמן, הגוף הציוני: לאומיות, מגדר ומיניות בספרות העברית החדשה, תל-אביב 2007, הוא מבחינות רבות מחקר שממשיך את ספרו של בויארין וחושף את עקבותיה של התופעה במרחב של הספרות העברית החדשה. גם הוא טוען שהפרויקט הציוני ביקש קודם לכול לשקם את הגבריות הלאומית, ומתוך כך נוצרה סתירה מובנית שדחתה את תהליך השוויון בין המינים.

20 חמוטל צמיר מציעה בפרק על שירתה של אסתר ראב אפשרויות אלטרנטיביות כמו יחסי אם ובת, אישה ואחות. ראו, צמיר, בשם הגוף, עמ' 106 ואילך.

21 ראו, לובין, אישה, עמ' 19.

כערכים ציוניים-לאומיים, וגם סוג של חלופה להם. לובין מדברת על כך שמצד אחד טקסטים אלה מימשו את הערכים המאפשרים היכללות בקנון, ומצד שני הם שידרו סדרה של ערכים ששימרו אופציות של קיום שהודרו מן המרכז הקנוני. במקרה שלפנינו בעיית המערכת הכפולה הייתה מורכבת יותר, שהרי הכפילות הייתה בתוך המערכת ההגמונית עצמה. החברה הקיבוצית הסוציאליסטית דיברה בשם הקידמה, החופש והזכויות השוות לכל אדם באשר הוא, נשים וגברים כאחד. הכפילות הדיאלקטית שאתה התמודדו הנשים נגעה אפוא הן לסתירות המוטבעות בתוך המערכת ההגמונית והן לפערים שנוצרו בין הניסיון להגדיר את מהותן באופן עצמאי לבין המסכה החברתית, שביקשו להעטות על עצמן מרצון. קובץ קהליטנו נשלט, כאמור, ברובו על ידי שיח גברי, 'וינינגריסטי', אבל שיח הנשים המובלע בו, על אף מיקומו הצנוע, הכיל פוטנציאל מסקרן של מרדנות חתרנית. הקובץ עצמו נחלק לכמה מדורים. הגברים השתתפו ב'שיחה הכללית', שהוא המדור המרכזי שפותח את הקובץ. ב'שיחה' זו הנשים לא השתתפו, כאילו אין להן קול כללי-ציבורי; הן התבטאו רק ב'מיומן הקיבוץ', מחברת שהונחה באחד האוהלים. הכתיבה במחברת או ביומן האישי אפשרה להן, כנראה, ביטוי אינטימי והגנה עליהן מפני תגובות מצמימות או משתקות, כפי שהיו מקבלות, קרוב לוודאי, אילו העזו להשתתף ב'שיחה כללית'.

במדור 'מיומן הקיבוץ' מצויים ארבעה טקסטים שכתבו נשים: רחל (שפירא), שגקה (כהני), חנה (חושי) ויהודית (דרור). קטע נוסף, שכתבה שולמית (חיות), מופיע בפרק הקרוי 'באהלים'. אבל ההפרדה בין הביטוי הגברי לזה הנשי לא השפיעה על התעוזה שנשתמרה בטקסטים המעטים שכתבו הנשים. ההפרדה בין המדורים שבקובץ יצרה אמנם חיץ; הזעקה הנשית הוגדרה מתוך כך בתוך מרחב מושתק כביכול, שלא הגיע לכלל עימות חזיתי עם המשתתפים הגברים, אבל בתוך המרחב הזה, שכתוכו התגדרו מרצון או בלית ברירה, לא התקיימה שתיקה.

הכותבות לא חששו מהבעת מחאה ישירה נגד הדימוי של נשים בתוך חברת הגברים של קהליטנו. כך למשל שגקה (כהני), שכתבה ב'מיומן הקיבוץ', חבטה באגרופיה המילוליים בקירות הכלא המנטלי שבו ניסתה החברה הגברית לכלוא אותה, ובאה חשבון עם הגבר שהיה מוכן להיכנס למערכת יחסים מינית עם אישה כדי להקל על בדידותו, ואחר כך הצדיק את שפלות מעשיו תוך הסתמכות על המשנה ה'וינינגריסטית'. הטקסט הנשי תיאר בלשון עשירת רגש ובמלאות חושנית את המצב הנפשי המורכב של אישה שנקלעה למצב של ניכור ובידוד, והיא מנסה בכל כוחה להרוץ את המוסכמות החברתיות-גבריות שאיימו לחדור אל עולמה הפנימי, לזעזע אותו ולהחלישו, ודוחה את תשוקת הגבר שראה בה רק את הגוף:

יש שאני פוגשת באיש אשר דמו סוער והוא סובל – זאת אדע וארגיש. למה הוא בא אלי כעת: כי קשתה עליו הבדידות? או שמא רוצה הוא שנתענה יחד ויוקל לשנינו? [...] הוא רוצה לקחת את זו אשר אותה לא החשיב, שאותה גידף, שבה ראה רק יצור נבוב, בלי נשמה ערה. כן, קח אותה בחוזקה ועשה אותה עפר תחת רגליך, עשה זאת בשעת חולשתה – אבל אל תלעג לה

כשתשוב להכרתך הצלולה, אל תירא מפני גניבתך ואל תתלונן על חולשתך. אין לי בשבילך לא סליחה ולא איבה. אני יכולה להבין אותך, אבל לא ארצה ולא אוכל להיות רק היצור המלטף והמרגיע. אני חושבת שלא נמצא הדרך, אחד לשנייה כל זמן שלא נוכל למצוא זה בזו את הערך האנושי השווה, כל זמן שלא נראה זה בזו את הנשמה.²²

הכותבת התמרדה נגד ההחפצה שלה על ידי המבט הגברי, שפיצל בין הגוף המיני לבין שאר מרכיבי הזהות ולא ראה בה סובייקט שלם. הנשים בקהלינו הרגישו שהגברים קיבלו אותן בעל כורחם. המרחב הגברי שבתוכו הן פעלו דחק אותן לעמדה משנית, הגדיר אותן רק ככלי קיבול לאנרגיה הגברית ולא התיר להן את כוח היצירה הנובע ממהותן האינדיבידואלית. גם להן היו חלומות משלהן, שהן השתיקו-החניקו כדי לצמצם את עצמן כמידת 'החלום הכללי', שהיה בעיקרו 'גברי'. וכך כתבה יהודית דרור:

האם אני עובדת כראוי? הצריכים לעבוד ככה? ומדוע אינני לומדת כלום? ואם ברצוני להגשים בי את האישה היוצרת ערכים, ממשיים, קיימים, ולא רק עוזרת ביצירתם או נעשית כלי קיבול להם מה יהיה על האישה היולדת שבי [...] ועוד שאלות: מדוע הוטל עלי לעבוד תמיד, לרוץ תמיד, ומנין הם רגעי-הנחת של אחרים? מדוע אני מוכרחה לצעוק לעצמי – 'לא, רק לסחוב אבנים!'²³

הן קראו תיגר על הגברים, נטלו על עצמן את המשימות הקשות ביותר ובכל זאת לא הצליחו להיכנס אל הסדר הסמלי ואל 'הסיפור ההיסטורי'. הכמיהות הכמוסות הושטקו בתוכן, שכן לא עלו בקנה אחד עם מה שהותווה על ידי הכלל, אבל הן כתבו על כך בגילוי לב: 'וכשאני רוצה לרשום לי איזה חלום קסם, הנני מוכרחה לצעוק שוב: "לא!", תמיד אני צועקת לעצמי "לא!", לא!"²⁴

החלוצה (וגם החלוץ) כ'אנדרוגינוס'

טקסט אחד מתוך הטקסטים שנכתבו על ידי נשים בקהלינו ניסה להגדיר את הסובייקט הנשי-חלוצי באופן אחר. הדברים יוצאי הדופן הם פרי עטה של רחל שפירא. רחל (רוז'צקה) הגיעה לקיבוץ א' מגליציה, הייתה חברת קיבוץ בית אלפא עד 1940 ועם הפילוג עברה לקיבוץ רמת יוחנן. קטעי הטקסט שמוכא בקהלינו לוקטו מתוך יומן אישי, אבל פרסומם בקובץ הפך אותם לנחלת הציבור. הקריאה שאציע מזהה בטקסט שכתבה תפנית אינטלקטואלית

22 צור (עורך), קהלינו, עמ' 118.

23 שם, עמ' 127.

24 שם.

מפתיעה. הכותבת הפנימה את הגדרתה כ'אובייקט' ייחודי: כלי שרת שמתמזג עם מעשה הבניין. במקביל ניסתה לכוונן את עצמה כמין חדש, 'אנדרוגיני':

אתם מחייכים ומשתוממים לזה, שאני מחפשת לי את העבודה הקשה?
התדעו מהי לפעמים בשבילי? התדעו כמה היא משרתת אותי? אתה
מטלטל סלים כבדים מלאי אבנים כבדות ולא תרגיש כלום. רק
רושם אחד: לטלטל ולשאת. ולא תרגיש כלום מלבד כובד הסלים; וכך לום
לא תראה מלבד סלים מלאי אבנים. הנך משתכר. ואחר כך תישן שנת
שיכור עמוקה. שנת אבן.²⁵

ככמה משפטים פשוטים וקצרים תיארה רחל את הטרנספורמציה שחוותה ממצב של סובייקט למצב של אובייקט. המהפך מסובייקט לאובייקט נעשה מרצון. הווייתה הנשית כמו התבטלה, הרגש וגם חושים אחרים הושתקו, והיא עצמה התמוססה והתמזגה כליל עם מושא פעילותה, המשימה החלוצית. טלטול הסל הכבד, המלא באבנים, הפך גם את הכותבת עצמה לאבן. 'שנת השיכור' העמוקה שהיא שקעה בה – שינה שביטאה את תרדמת ההכרה – הייתה שנת אבן. הסובייקט החלוצי הפך לאובייקט, לאבן מתוך אבני הבניין. כמה גילויים לשוניים מושכים תשומת לב. לאחר כמה משפטי פתיחה, שנכתבו בלשון נקבה, עברה הכותבת במפתיע לכתוב על עצמה בלשון זכר:²⁶ 'אתה', 'לא תרגיש', 'הנך', 'תישן'. האני הנשי עבר טרנספורמציה. יתרה מזאת, הדוברת תיארה מעבר למצב חוץ-תודעתי, מצב של 'שיכרון'. חוויית ה'שיכרון' הופיעה לא פעם ברטוריקה של החלוצים הראשונים כשהם ניסו לתאר את המצב הנפשי הייחודי שאפיין את מפגשם הראשון עם הארץ ועם המשימה החלוצית.²⁷ הנוף הבראשיתי, המגע הראשון עם נוף הארץ, הקדחתנות שליוותה את העבודה הפיזית הקשה, ואולי גם תחושת החירות מכבלים חברתיים, כל אלה סחפו את האנשים לסוג של חוויה הכרוכה באובדן שליטה, חוויה של היסחפות רגשית, אקסטטי, כמעט חוץ-גופית. מצב של אקסטזה, כפי שמורה מקור המילה, כרוך בהתפשטות סמלית ופסיכולוגית מגופניות. בתוך החוויה האקסטטי אין אבחנה ברורה בין גבר לאישה,

25 שם, עמ' 106. ההדגשות שלי.

26 הס עומדת על ההתעלמות מגבולות הזהות המינית בקטע זה. לדעתה רחל ניסתה לכוונן עצמה כ'חלוצ', כי המסגרת החלוצית אינה נפתחת להכיל 'חלוצ נקבי'. היא ניסתה לצמצם את הפער בין שני המינים על ידי טשטוש זהותה המינית והיטמעות בעדה הגברית ההגמונית. הס, כלום תשאל, עמ' 47-48. לפי פירושי ניסתה רחל לכוונן לעצמה 'מין' חדש המשותף לה ולחבריה הגברים. אין זו, להערכתי, בריחה מן הזהות הנשית אלא ניסיון נועז לבטל את הדיכוטומיה הבינארית נשי/גברי.

27 כך למשל הגדיר דוד כהנא, מראשוני הקבוצה, את חוויית ביתניה כ'שיכרון' שהיה צריך להתפכח ממנו כדי להגיע אל קוטב הריאליזם. ראו ראיין אצל משה דור, 'כשהיינו צעירים מאוד', מעריב, ימים ולילות, 18.9.1970. גם ברומן ראשית לשלמה ריכנשטיין מלווה את העשייה החלוצית רטוריקה של שיכרון ואחת מן הדמויות הנשיות נקראת 'הילולה'. ראו, שולה קשת, המחתרת הנפשית: על ראשית הרומן הקיבוצי, תל-אביב 1995 (להלן: קשת, המחתרת הנפשית), עמ' 132-135.

קווי המיתאר המגדריים מתמוססים, ושני המינים מצויים כאחד בתוך השיכרון האקסטטי: 'החברה שלנו משתכרת בריקוד – משתכרת עד כדי שגעון. הולה-הי!! התהוללו! השתכרו עד כדי התעלפות!'²⁸ גם בקטע אחר, שאותו כתבה רחל במחנה השומריה ב-3 באוגוסט 1921, היא דיברה על עצמה בלשון זכר. החוויה החלוצית תוארה בדבריה כחוויה של היבריס, כשיגעון קדוש שאותו השוותה למעשה המרידה של אנשי מגדל בכל כנגד אלוהים או להעזה של פרומתאוס, שגנב את הסודות האלוהיים למען בני האדם:

אבל על עצמך לא תפסח! ועד חקר אלוה לא תבוא! הוי להילחם בו תחפץ?
וי, וי לך! ואתה הרי מוכרח, ואתה הרי רוצה להילחם בו, להתקומם נגדו
ולהשליך את עולו מעל צוארך, לגנוב ממנו את סודות העולם האחרונים...
היה היו פעם שיכורי-שיגעון שבנו מגדל שראשו מגיע השמימה, וסוף
מעשה – בלכול לשונות.²⁹

חויית היבריס הייתה כרוכה גם במקרה זה במחיקת הצד הרציונלי (המוח), ולוותה בחרדה עמוקה מפני נפילה אל התהום: 'ונשקך היחיד – "המוח" – כוח אין בו לגשור את התהום, לקפוץ לתוכו מתוך טירוף דעת ושיכרון, להיות נופל, נופל עד אין קץ'.³⁰ רעיון היבריס הפרומתאי לא היה, כמסתבר, רק נחלתה של רחל. יערי, מנהיג החבורה, תיאר בפני חבריו חלום שבו גם הוא ראה עצמו כמין פרומתאוס שבא לשחרר את האש הפנימית הכלואה במעמקי האדמה. תיאורו, כמו זה של רחל, הסתיים בחרדה עמוקה מפני נפילה אל התהום.³¹ האם ניתן להניח שהדימויים הללו שלטו בשיח המשותף של נשים ושל גברים בקבוצת הראשונים של השומר הצעיר?

בקטע הראשון שהבאתי מיומנה של רחל יצאה הדוברת מגבולות המגדר והבליעה עצמה כליל במושא פעילותה החלוצית. התשוקה החלוצית הפכה אותה למוליך של אנרגיה טהורה, חסרת גוף. בקטע השני, שבו פנתה רחל אל עצמה שוב בגוף זכר, היא הגדירה עצמה כשותפה מלאה להיבריס החלוצי. היא ראתה עצמה כמלאת העזה, פורצת דרך, פרומתאית, וכמוהו צפויה לעונש ה'נפילה' כקורבן נאצל של המאבק ההרואי באל. בשני הקטעים תיארה הדוברת טרנספורמציה לסוג חדש של זהות, מעין זהות דואלית אנדרוגינית, שהגדירה אותה מחדש באמצעות התשוקה החלוצית המשותפת לה ולגבר ולא רק באמצעות המין המיוחד לה.³²

28 היומן של רחל, בתוך: צור (עורך), קהליטנו, עמ' 110.

29 שם, עמ' 108.

30 שם.

31 מאיר יערי, 'אנחנו בארץ', מתוך דברי יערי לקהליטנו, בתוך: צור (עורך), קהליטנו, עמ' 284-285.

32 בדיונו של דניאל בוירין על תורתו של פאולוס הוא מדבר על האנדרוגיניוס של פרק א בספר בראשית כדגם אידאלי של שותפות בין גבר לאישה, שותפות רוחנית של 'לא זכר ולא נקבה', כדרגה רוחנית עליונה. ההוויה האמיתית, הרוחנית, היא דואלית. בדואליות אין מין. דניאל בוירין, 'פאולוס והגניאלוגיה של הג'נדר', זמנים, חוב' 46-47 (1993) (להלן: בוירין, פאולוס והגניאלוגיה), עמ' 46-65. הרעיון האנדרוגיני מופיע גם במחשבה הפמיניסטית. ראו הדיון על האנדרוגיניות ביצירתה של וירג'יניה

אפשר למקם הסבר זה בהקשר המיוחד של האחוזה ה'ארוטית' שניסו לייצר בקהלינתנו. אופז מצטטת בהקשר זה את דבריו של נתן ביסטריצקי, עורך הקובץ. לשותפות הארוטית, לדבריו, כמה דרגות. בדרגה הראשונה היא 'מגע בשר בבשר' ובעליונה היא 'מגע אנושי באלוהים'.³³ הופעתו של המושג בקהלינתנו אופיינה בעירוב תדיר בין תחומי הגוף לרוח, בין הממש למופשט, ובין הארציות לערטילאיות. כל זה היה מכוון לאיזו איכות מיוחדת של קשר אנושי ושיתוף.³⁴ דבריה של רחל העידו שהיא לא ראתה את עצמה – כמו כמה מחברותיה – מחוץ למעגל שזכה ביוקרה החברתית. הייעוד החלוצי-אוטופיסטי המרדני, יומרת היברים של החלוצים, שבאה לשנות את גורלו של העם היהודי, כל אלה משותפים היו לה כמו גם לגברים שבחבורה.

דניאל בויריין תיאר קהילות דתיות מסוימות שביססו את השותפות הרוחנית ה'אנדרוגינית' בין נשים לגברים על פרישות מינית.³⁵ אין זה כך במקרה שלנו. אפשר לזהות בדברי הנשים בקובץ התכוונות מנוגדת שנאבקה דווקא על דימוי עצמי נשי ומיני.³⁶ קטע נוסף מתוך היומן של רחל הוא טקסט פורץ גבולות, שבו העזה לדבר על התשוקה המינית הנשית ללא שום עכבות. פריעת הסדר באה לידי ביטוי גם בצורת הכתיבה – שורות ארוכות וקצרות – ובריתמוס הסוער, הלא סדיר. בניגוד לקטעים הקודמים, שבהם נתמסמו גבולות המגדר, התפרצה בקטע זה הנוכחות הנשית-חושנית של הכותבת בישירות מדהימה. רחל דיברה בהעזה על 'זימה לתפארת' ועל חתן 'קולקטיבי':³⁷

אריה!

נפלא היה הלילה על הגורן. הלב נע וזע, הלב עודנו מצלצל כפעמון!
 ארצה לנהום; להעלות קצף; לפוצץ את גלי שדי לסלע החיים...
 לרוץ קדימה לקראת העולם; להיות חופשית ופראית; בזימה ובתפארת.
 מה לי עולם ומלואו?!
 ארצה בתמורות, בהנאות, בסבל הנורא המכה כרעם, הממית.
 ארצה לשותת מגביע-החיים המלא.
 מה איכפת לי – אתה, הוא כולם?!
 ארצה לנהום ולחיות! אני, אני! [...]

וולף, Toril Moi, *Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory*, London and New York, 1988, pp. 13-15

- 33 צור (עורך), קהלינתנו, עמ' 160-161.
 34 אופז, שאלת האישה.
 35 בויריין, פאולוס והגניאלוגיה, עמ' 55.
 36 הס, כלום תשאל, עמ' 49.
 37 אפשר לזהות ברעיון 'החתן הקולקטיבי' הדר/ראי לדימוי רווח בקהלינתנו של 'כלה קולקטיבית'. ראו, למשל, אליהו, בתוך: צור (עורך), קהלינתנו, עמ' 40-41. ראו גם דברי אלעזר הלבני: 'חלמתי: כל אחת מכן תכה שורשים עמוקים בשיתופנו ואחרי שתתמסר לכולנו – תתקדש ללב אח אוהב, לבחירי לבה. ולנצח תישארה אמהות-אחיות, הטובות, הנאמנות לנו'. שם, עמ' 103.

באתי כברית הנישואין את הספר. והוא לא תמיד מספק אותי.

צריכה אני לספר חי, ³⁸

הכותבת לא חששה להציע את האפשרות של פירוק הזהות הנשית למרכיבים שונים שנמצאים בתוך המכלול הזהותי, ובכל זאת אינם סותרים זה את זה. המרכיב הנשימיני באישיותה היה תוסס ומלא חיות חושנית וייצרית. אבל כמו הגברים שבחבורה, שגייסו את כול-כולם אל המעשה החלוצי והפכו עצמם ל'נזירי המיסדר', למוליכים של 'תשוקה חלוצית', אם לנקוט מטבע הלשון שטבע בעז נוימן בספרו,³⁹ גם אצל רחל הייתה באותו פן זהותי באישיותה, הפן החברתי-קולקטיבי שהגדיר את שליחותה החלוצית, אנרגיה טהורה בשירות הרעיון, כוח פעולה ולא מין.

לסיכומה של התחנה הזו, שמתייחסת לשפה החלוצית של תקופת הראשית, נראה לי כי יש להאיר את התחושות של הכותבות באמצעות עקרון-על שהוא מעבר לגבולות המגדר. כללי ההצטרפות של גברים ושל נשים בחברה החלוצית אל 'המיסדר החלוצי' היו נוקשים ביותר.⁴⁰ יערי הקצין, אולי כהוראת שעה, את תנאי הכניסה אל המיסדר, וכמנהיג החבורה נטל על עצמו לתעל את כל דחפי היצירה, כולל הדחף המיני, אל היעד האחד הבלעדי של המעשה החלוצי. 'כרטיס הכניסה' למיסדר תבע הקרבה, ייסורים, סגפנות וגם גיוס הגוף, כל גוף, נשי וגם גברי למען הגשמת הייעוד.

אפשר, כמו איל כפכפי, להתמקד בעיקר בביקורת פמיניסטית על דברי יערי וחבריו הן לגבי נשים והן לגבי מוסד המשפחה, ואפילו לזהות כמוה, בין השיטין, אמירות הומר-ארוטיות כמיטב המסורת של ה'וונדרפוגל', תנועת הנוער הגרמנית. ייתכן גם, כמו שטוענת כפכפי, שיערי, שהשפיע על החבורה בכוחו הממגנט, חשש שמא תתנקז האנרגיה הגברית, שהתמקדה בו, ותוטה אל מערכות היחסים האינדיבידואליות בין גברים לנשים.⁴¹ אבל להערכתו לא הייתה פה שנאת נשים, שנבעה מן האווירה ההומו-ארוטית ששררה בחבורת הראשונים (שבאמת הושפעו מתורות בליהר ווינינגר), אלא הקצנה כמעט סוריאליסטית של רעיון הייעוד החלוצי, שהגשמתו תבעה, לדעת אנשי החבורה הייחודית הזו, ויתור על כל מה שעלול לקזז מן האנרגיה הנחוצה למעשה ההגשמה. הוויתור או ההקרבה כללו את הצד האישי, היצירתי וגם המיני. הנשים, כמו הגברים, השעו (לא ביטלו) את הגשמת הצד הנשי, המיני וגם האמהי כדי להשתתף ב'מיסדר סגפני הרוח'. בטקסטים שכתבו הנשים בקהלינתנו אפשר לזהות דחייה תקיפה וחד משמעית של הדימוי שלהן בעיני הגברים, בד

38 צור (עורך), קהלינתנו, עמ' 108-109.

39 נוימן, תשוקת החלוצים, עמ' 27-210.

40 השימוש במילון מתחום הנזירות אינו מקרי. הוא מופיע גם בתיאוריו של דוד הורוביץ, ממנהיגי חבורת ביתניה, שכינה את ביתניה 'מסדר סגפני הרוח' בספרו האוטוביוגרפי, האתמול שלי, ירושלים 1970 (להלן: הורוביץ, האתמול שלי), עמ' 97.

41 ראו, כפכפי, סובלימציה של הנשיות, עמ' 311. כפכפי מסתמכת על השפעתו של פרויד על יערי. פרויד טען שהקשר עם האישה מפורר את הזיקה למנהיג. ראה שם גם הערה 31.

בבד עם אימוץ הייעוד החלוצי כייעוד משותף, כתשוקה משותפת, שמצדיקה את השעיית החלומות האישיים של שני המינים.

ד. 'שלישי'

שנות השלושים המוקדמות מסמנות את ההתאוששות והצמיחה של החברה הקיבוצית. מאורעות תרפ"ט, עליית הנאציזם והמשבר הכלכלי העולמי הפכו את ארץ ישראל לאלטרנטיבה מועדפת. אוכלוסיית היישוב היהודי הוכפלה, וכתוצאה מכך עלה גם מספר חברי תנועות הנוער החלוציות שביקשו להיאחזו בארץ. השטח החקלאי המעובד על ידי התנועה הקיבוצית הוכפל גם הוא אבל רמת החיים בקיבוצים הייתה עדיין נמוכה מאין כמוה. הלחץ המתמיד לקבלת חברים חדשים לא גובה על ידי תקציבים הולמים מצד המוסדות המיישבים. בקיבוצים רבים שררה מצוקה עד כדי עוני.⁴²

השיכרון הקדחתי שאפיין את התקופה הראשונה, את המפגש הבתולי עם נוף הארץ, התפוגג עם העלייה על הקרקע ועם בניית הקיבוץ, אבל לא נמוג כליל. כמה מסימניה של התקופה העוברית הזו הוטבעו בצופן הגנטי-רוחני של התנועה הקיבוצית כולה – לא רק של השומר הצעיר – ואפשר לעקוב אחר השפעתם גם בהמשך דרכה. הרשימה 'שלישי' התפרסמה בכתב העת התנועתי של הקיבוץ המאוחד, **מבפנים**, בחתימה 'רחל' ב-1934.⁴³ רחל היה שם בדוי. רק לאחר יותר מחמישים שנה, ב-1987, כשהוציאה ליליה בסביץ, חברת קיבוץ עין חרוד, את ספרה האוטוביוגרפי **במירוץ עם הזמן**, היא חשפה את העובדה שהיא 'רחל'.⁴⁴

בסביץ, דמות ידועה בחברה הקיבוצית, עלתה לארץ לאחר פעילות תנועתית סוערת ברוסיה, שם ליוותה את אסירי המשטר הקומוניסטי בכתי הכלא והבריחה אליהם ידיעות וחבילות. בקיבוץ פעלה בתחום העיתונות הנשית הפועלית ונמנתה עם מערכת **דבר הפועלת** וכתב העת **מבפנים**. פעילותה הפוליטית סייעה בקידום מעמדן של נשים, והיא זו שעמדה מאחורי ההחלטה בדבר שריון שלישי מן המקומות במוסדות התנועה לנשים.

הרשימה 'שלישי' היא דוגמה מובהקת לז'נר מיוחד של כתיבה שהתביית בחברה הקיבוצית ושלט בכתבי העת של התנועה הקיבוצית במשך כעשרים שנה (1920–1940).⁴⁵ בשנות הראשית הודגשה העדפה ברורה של ייצור טקסטים פרגמנטריים, ממואריים או חווייתיים, הן בגלל ההמלצה הברנרית, כפי שהתבססה במאמרו הידוע 'הז'אנר הארצישראלי

42 ראו, הנרי ניר, **רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית**, ירושלים 2008 (להלן: ניר, **רק שביל**), עמ' 123–145.

43 רחל, 'שלישי', **מבפנים**, אוקטובר 1934, עמ' 69.

44 ליליה בסביץ, **במירוץ עם הזמן**, תל-אביב 1987 (להלן: בסביץ, **במירוץ**), עמ' 98–103.

45 ראו הפרק על הרשימה כז'נר דומיננטי בשנות הראשית בספרי, קשת, **המחתרת הנפשית**, עמ' 55–67. ז'נר הרשימה הקיבוצית הושפע ממן הניסיון הרוסי של לפני המהפכה ואחריה לייצר 'פרולטקולטור', תרבות שיסודה בפרולטר, באדם העובד.

ואביזרייהו' (1911), והן בשל אילוצי המציאות – תנאי העבודה המיוחדים של היוצרים בחברה הקיבוצית. הז'נר הפשוט, טקסט קצר וגמיש שאין לו כללים צורניים או תמטיים מגבילים, צורה אלמנטרית שניסתה להתקרב למציאות כנתינתה, ללא מחיצות, היה פתוח לפני גברים ונשים כאחד. אזור החיץ הקיומי המבדיל בין גושי החיים המחוספסים לבין המילה, שניסתה לתאר ולבטא אותם, היה כמעט 'שקוף'. המילים שבאמצעותן הועברו החוויות לא ניסו למשוך תשומת לב לעצמן אלא להעביר את החוויה האותנטית שעליה התבססה הכתיבה.

מרבית הרשימות שהתפרסמו בכתבי העת של התנועה הקיבוצית בשנים הפורמטיביות נתנו ביטוי לחוויות העבודה, לתיאורי נוף ולתיאורי עבודת האדמה בתוך הנוף. רשימות אלה הנכיחו את המציאות החלוצית וחיזקו את הקונסנזוס הציוני-קונסטרקטיביסטי. אבל היו גם רשימות מסוג אחר. אלה תיארו בעיקר את הפרובלמטיקה של היחיד בתוך היחד, את הבדידות שאינה נפתרת ואולי אף מתעצמת על רקע החיים החברתיים הדחוסים. רשימות אלה נכתבו רובן בגוף ראשון, בטון של וידוי, ואפשר לגלות בהן גם נימות של אכזבה וייאוש מן היום-יום האפור שבא במקום החלום הגדול. רשימות רבות מסוג זה נחתמו רק בראשי תיבות או בכינויים, ורבות מהן נכתבו, כמו שעולה מכינויי הגוף, בידי נשים. העורכים של כתבי העת לא נמנעו מהבאת ביטויי הכאב והתסכול בפני ציבור הקוראים, ולא צנזרו את הרשימות הביקורתיות. ב־1929 יצא לאור גם קובץ שערכה רחל כצנלסון-רובשוב, דברי פועלות. הספר קיבץ רשימות וקטעי יומנים שנכתבו בידי נשים חלוצות. רבות מרשימות אלה, שנכתבו מלכתחילה שלא לפרסום, נתנו ביטוי לבעיות הייחודיות של האישה הפועלת, להישגיה, אבל גם ללבטיה בתוך חברה הגמונית גברית.

אחת מן הרשימות האופוזיציוניות הללו זכתה לתשומת לב מיוחדת. הרשימה 'שלישי' התייחסה לתופעה שהייתה שגורה בשנים אלה. הקיבוצים קלטו חברים חדשים בלי שהיו להם תנאים פיזיים לקליטה. למשפחות רבות צירפו 'שלישי' או בכינוי 'פרימוס' (הכינוי העממי לדייר נוסף בחדר; הפרימוס – מבער לבישול ולחימום – היה, כזכור, תלת רגלי). מאות חברים גרו בלולים, בבתי אימון ובחדרי דגירה, בעליות של אורות ורפתות, ובסוכות מחצלות. מאות גרו באוהלים, שהיו במצב עלוב, קרועים ובלויים, והגשם חדר לתוכם. 'החלוצים זה מקרוב באו היו חניכי קיבוצי הכשרה בגולה והתחנכו להגשמה. כיצד ניתן היה לא לקבלם ולהגיד להם: "לכו העירה": אין לנו שישכון בשבילכם', הסבירה בסביץ, זמן רב לאחר האירועים, בספרה האוטוביוגרפי.⁴⁶ כתוצאה ממצב זה הוחלט בקיבוצים רבים להכניס אדם 'שלישי' לתוך חדר המשפחה.⁴⁷ הרשימה 'שלישי' היא ארוכה, ואביא קטעים בעיקר מחלקה הראשון:

46 בסביץ, במירוץ, עמ' 98.

47 בסוף 1934 היו לשמונים מתוך 780 הזוגות בקיבוץ המאוחד 'פרימוס' בחדרם. המצב היה קשה במיוחד בקיבוץ המאוחד בגלל מדיניות הקליטה ההמונית שלו, אבל המחסור בדירי היה קיים בכל התנועות. ניר, רק שביל, עמ' 138-139.

אנו גרים בחדר שלושה: אני, הוא – החבר שלי – והיא, שכנתי, 'שלישי' במשפחה. רק מחיצת בד דקה חוצה בינינו וכינה. כבר שנתיים אנו גרים כך ואני עוד לא התרגלתי ולא אתרגל לעולם. שש שנים עברו מאז התקשרנו ואני אהבת אותו כמו קודם ואולי גם יותר. האהבה התעמקה, הילד קושר, הידק יותר את קשרי הגוף והנפש. לו ידעתי להתפלל, הייתי מודה לגורל שהעניק לי מתת חיים זו: את האהבה הגדולה שלי, שבאורה אני חיה וצומחת, גם עתה אני כמהה עוד, כבשנה הראשונה של חיינו המשותפים, לרגע זה שבייחודנו, המקרב והמרחיק כאחד. ואולי אני מצפה לו, כי אין הוא ניתן לי בקלות. מחיצת בד זו הן תמיד מזכירה לי שמישהו נמצא על ידנו ועד הוא לחיי הנפש שלי. ואני עדיין לא למדתי להבחין בין חיי נפש לחיי הגוף. כי קשורים הם קשר בלתי נפרד... [...] יש שאינני נרדמת בלילה. אני שוכבת ערה ומתוחה שעות רצופות. נדמה לי שאני חדלה לנשום: אני כולי הקשבה לנשימתה של השכנה. בחצות הלילה, כשאני נוכחת שהיא, השכנה, ישנה, אני מתקרבת על בהונות רגלי אל מיטתו. חרש מנשקת אני את עיניו. הוא מתעורר נפחד מהמגע הפתאומי בדמי הליל. הוא מתאושש וידו החזקה מחבקת את גופי. אני נלחצת אליו. מניחה את ראשי על חזהו ונרגעת, נרגעת. אני שקטה, שוכבת כקפואה. ללא ניד. כך, ואולי אין לי צורך ביותר מזה... אני כולי תפילה חרישית ופחד פן תתעורר היא. אז – הן עולם ומלואו אבודים לי. אני מפחדת לזוז, חרדה ויראה ללחוש באזנו את המילים ששמרתי, שטיפחתי בשבילו כל-כך הרבה זמן. אולי המלה אין בכחה להוסיף ברגע הזה, אבל היא נחוצה לי, היא חסרה לי, אני כה זקוקה לה... ויש שברגע הקרבה הגדולה ביותר אני מרגישה שהיא מתהפכת שם במיטתה (ואולי רק נדמה לי?), ובן-רגע פג החלום ואני מתפכחת. אינני מרגישה עוד ולא כלום, לא כלום... והוא, הקרוב כל-כך, נעלם פתאום, ורק כאב קהה נשאר בלב, בשעה דוויה זו נדמה לי כאילו מישהו סוחב בחוצות את גופי לראווה!...! דמעה כבדה ומרה-מרה מתגלגלת מפני על כתפו וצורב העלבון. [...] יש שבערבים אני כה מדוכאה. אני רוצה לגשת אליו ואינני יכולה. אני מרגישה שגם לו רצון וכאילו הסכמה אילמת נוצרת בינינו: בלילה... אינני יכולה לקרוא, וגם להרדם איני יכולה. גם היא, השכנה, משום-מה איננה ישנה. וגם חברי מתהפך רבות על משכבו. השינה תוקפת אותי. אני מנסה להתאבק אתה ולשוא. אני צוללת בה בעל כורחי, מחוסרת כוח, כי עייפתי ביום-העבודה המפרך, הארוך.⁴⁸

12 שנים הבדילו בין הטקסטים של קהליתנו לבין 'שלישי', בין ההיבלעות הטוטלית במטרות הכלל לבין המאבק להחזרת שיווי המשקל בין יחיד ליחד. בביטניה עילית הוצבו המיטות תחת כיפת השמים. המרחב הפיזי – שהיה גם מרחב 'מייצג' – היה כולו ציבורי. בהפקסת הצהריים הצטופפו החברים באוהל קטן ששימש מחסה מן השמש הקופחת. את הארוחות הדלות סעדו בסככה ממחצלות קש.⁴⁹ בשלב מסוים ניטה אוהל גדול הדומה לאוהל קרקס ובו הוצבו 46 המיטות. האוהל נפל על יושביו פעמים מספר בגלל סערות גשמים. רק כמה חודשים לאחר עלייתם להר, ולאחר שהצטמצם מספרם, נבנה צריף עץ צנוע ובו חדר גדול לגברים וחדרון קטן לארבע הנערות. 'איש מאתנו לא נתן דעתו על כך שחדר יחיד ל־22 נפש ללא כל אפשרות להתייחד אינו מקום מגורים אידיאלי', כתב דוד הורוביץ בספרו האוטוביוגרפי.⁵⁰ הפרטי התמזג כליל עם הציבורי, ללא שום אפשרות להקצאת מרחב אישי-אינטימי. יתרה מזאת, בניית הבית הפרטי נתפסה כמנוגדת לבניין החלוצי-הלאומי. 'שלישי' הציג מחדש את הדיכטומיה פרטי-ציבורי כמרחבים חברתיים שבהם מתעצבת הזהות האישית, הציבורית והלאומית. החלוצים התבגרו בינתיים. 'רחל'-ליליה בנתה תא משפחתי, היה לה בן זוג קבוע, והיא הייתה אם לילד. בני הזוג, כפי שעולה מן הרשימה, חיו בצוותא כבר שש שנים, ומוזה שנתיים הם חיו בשלושה. המרחב של הפנים, שהוא גם דימוי מקובל לאישי ולנפשי, הוצג בטקסט כמרחב פרוץ. הכותבת תיארה את הפלישה לאינטימיות של חיי הזוג כפלישה לפרטי ביותר, לפרטיות של גופה המיני, ולכן, כ'חילול האהבה', מונח הנטול מן העולם הדתי. הכותבת תיארה את ה'מציצנות' התמידית שליוותה את חיי הזוג ואת המבט של ה'אחרת' כמעט כמעשה אונס. 'יש לשער שהשם 'רחל' ככינוי אנונימי לאישה אהובה החולקת את חיי הזוג שלה עם אישה נוספת, כמעשה רחל ולאה, לא נבחר במקרה. הפקעת האינטימיות הזוגית מחקה הן את חיי הגוף והן את חיי הנפש (לדעת הכותבת הפרדה כזו אינה אפשרית בכלל); הייחוד המיני בין הדוברת לבין בן-זוגה יכול היה להתממש רק באישון לילה, כשנדמה להם שה'שלישית' כבר נרדמה. לעתים הסתפק הזוג רק בחיבוק ונרדם. על מעשה האהבה השתלטה ההשתקה הכפויה: 'אני מפחדת לזוז, חרדה ויראה ללחוש באזנו את המילים ששמרתי, שטיפחתי בשבילו כל כך הרבה זמן. אולי המלה – אין בכוחה להוסיף ברגע הזה, אבל היא נחוצה לי, היא חסרה לי, אני כה זקוקה לה'. לעתים נדמה היה לה שהאישה האחרת התעוררה באמצעו של המעשה ואז נמחקה החוויה האינטימית בבת אחת. 'בשעה דוויה זו נדמה לי כאילו מישוהו סוחר בחוצות את גופי לראוה!⁵¹

ההשתקה שהשתלטה על רגעי ההתייחדות אילצה את השניים לתכנן מפגשים אלטרנטיביים במשך היום, מפגשים חשופים שאין בהם 'מן' הקסם שבליילה, מהורו של הלילה החופשי, מן הרוחניות שבליילה'. הסיטואציה הכפויה השפיעה גם על תחומים

49 הורוביץ, האתמול שלי, עמ' 97.

50 שם, עמ' 101.

51 בסביץ, במירוץ, עמ' 99-103.

נוספים בחיי הזוג. מכיוון ששניהם עבדו במקומות שונים כמעט שלא יכולים היו לחלוק גם את רשמיהם וחוויותיהם. לכל שיחה הייתה מאזינה סמויה. המילים מתו ונעלמו: 'יש דבר-מה מעיק, איום, בשתיקה אנוסה בין שני אנשים קרובים'. לעתים היא סיפרה לבן-זוגה על חוויותיה 'באמצע חדר האוכל, ובחיפזון, בבהלה, כאילו מישוהו רודף אחרי, אני מספרת לו בבת-אחת, בזה אחר זה, על כל מה שהצטבר בקרבי במשך ימים ארוכים: על הילד, על עצמי, על אנשים. הוקל לי, אני מתפרקת ממשא הדברים שבלבי, אבל השיחה המקווה אינה נוצרת כאן, אינה מתקשרת, מה שאבוד – אבוד לעולמים'.⁵²

גידול הילד הפעוט וחינוכו התרחשו גם הם בנוכחותה של אחרת: 'ואולי גם בפגישתי עם הילד אין אני טבעית? אפילו לאמא ולאבא לעתים צורך להיפגש עם הילד ביחידות ולא ביחד'. בהומור מסוים תיארה הכותבת איך היא מתמרנת לעתים בין חברי הקיבוץ באותם ימים שבהם השותפה נסעה העירה, כדי שלא תיאלץ למסור את מקומה לכל אורח מזדמן. המילים שבחרה הכותבת אינן מותירות מקום לספק: הסיטואציה הפכה את שני בני הזוג לאובייקטים. 'נדמה לי כאילו מישוהו סוחר בחוצות את גופי לראווה, והתוצאה: 'אני אינני "אני"'.⁵³ הפלישה אל הגוף הפרטי מחקה את האני השלם.

חשיפת הסיטואציה לדיון ציבורי כמוה כאקט של התמרדות. לאחר שנתיים של השתקה יצאה הכותבת אל המרחב הציבורי-חברתי וניסתה לכוון את עצמה מחדש כסובייקט באמצעות הכתיבה. הווידוי המרשים, שנכתב בעוצמה ובכוח תיאורי יוצא דופן, שיקם את עולמה הפנימי והנכיח אותו. אבל בדיקת מנגנון ההשתקה מגלה עד מהרה שיש לפחות עוד שני שותפים שעליהם הופעלה המחיקה. הרי גם בן הזוג וגם האישה השנייה הושתקו. אפשר אפילו לדרג את עוצמתה של ההשתקה: בני הזוג הצליחו לייצר דיבור במרחבים אלטרנטיביים שמחוץ לחדר המשפחה; הגבר הונכח כסובייקט מתוך דבריה ותיאוריה של הכותבת, גם אם הוא עצמו היה פסיבי; המושתקת העיקרית בסיטואציה המתוארת הייתה האישה השנייה שלא היה לה קול בכלל (אבל ה'שלישי' יכול היה להיות גם גבר).

המצב הבלתי נסבל הוסבר ברשימה של בסביץ כאילו הוא אילון, פרי הנסיבות הייחודיות של התקופה, אבל אין ספק שהוא משמר עדיין את המתחיות שבאו לידי ביטוי מלכתחילה בין המשפחה לבין הקהילה הקיבוצית. הוגי הדעות של התנועה הקיבוצית בראשית דרכה גילו, כזכור, יחס אמביוולנטי למוסד המשפחה. מאמצים רבים כוונו לשבירת הקשר הזוגי כדי לייצר 'משפחה מורחבת', שאינה מבוססת על קשר דם. 'יערי הבחין בין 'ארוטיקה מינית המובילה למשפחות' ובין 'זיקה נפשית, ארוס צנטריפטלי המושך למרכז חברתי'. הכוח המושך להתבדלות של זוגות איים, לדעתו, על הלכידות החברתית של הקבוצה וסיכון

52 שם, עמ' 100-101.

53 שם, עמ' 102.

את קיומה.⁵⁴ מסתבר ששרידיה של תרבות הנעורים שימרו את כוחם המיתולוגי גם כאשר השתנו התנאים ועמם צריכות היו להשתנות הקונבנציות הקודמות.⁵⁵ להבדיל מתקופת הראשית, שבה בחרו החלוצים מתוך בחירה פנימית להשעות את מרכיבי הזהות האישיים והמשפחתיים כדי להזרים את כל האנרגיות אל המעשה ההתיישבותי, התקבלה ההחלטה על הכנסת 'שלישי' לחדר המשפחתי 'מלמעלה', על ידי מימסד חברתי-תנועתי. החלוצה של קהילתנו הייתה מוכנה 'למוסס' את גבולות הזהות המינית, להגדיר עצמה כמוליך של תשוקה שהייתה משותפת לה ולגבר, ואפילו לראות בחבריה לקבוצה 'חתן קולקטיבי'. עתה המצב היה שונה. ההחלטות לא התקבלו עוד על ידי הפרטים שהיו מוכנים להשעות מרכיבים חשובים מן הזהות האישית כדי לחולל מהפכה, אלא על ידי קובעי המדיניות התנועתית. והמימסד התנועתי, כמסתבר מן הפתרון שהוצע, ראה גם בזוגיות 'קניין' של החברה ולא נרתע מפגיעה בצד האינטימי ביותר של חיי המשפחה.⁵⁶ האם הנשים היו רגישות יותר מן הגברים בחיים הכפויים ב'שלושה'? עובדה היא שדווקא אישה היא שיצאה נגד המהלך התנועתי, שהוצג – גם על ידה – כמצווה לאומית מן המעלה הראשונה. אבל גם התבטאות מרדנית זו הוסוותה מאחורי שם בדוי, ואפשר לשער שלא הייתה זוכה בחשיפה ציבורית אילולא מדיניות הפרסום הליברלית של עורכי מבפנים באותה עת, משה ברסלבסקי ומנחם דורמן.

כסיום הרשימה הופיעה טענה קשה כלפי החברה הקיבוצית, שהעזה לחמוס ממנה את האינטימיות הזוגית. הנזק שנגרם להערכתה הוא בלתי הפיך, קרע שנוצר לעולמים:

ואני פונה בטענותי: ארצי, קיבוצי – הן לא אכגוד בכם לעולם, הן חיי כאן – בהם שגב אמונתי, האם את סבלי זה רציתם ממני?! הן אחיה רק פעם אחת, גם אוהב רק פעם אחת, האם תמיד, לעולם, תהיה אהבתי מרוסקת כל כך, פגומה כל כך? האם תמיד אחיה במועקה זו? אני אינני 'אני'. [...] האם הייתה הרשות לעבור את הגבול הזה? רבים ההרהורים, ובנפש – צעקת מחאה: 'מה עשו לי!' האם אשלים? מצוות קליטת העלייה, המצווה הקדושה ביותר בארץ ישראל, מלווה בחילול אהבתי. כן, אין מלה אחרת: חילול. האמנם נדרש ממני הקרבן הגדול הזה?⁵⁷

- 54 שיחת קיבוץ בפלוגת זכרון יעקב, 14.1.1928, ארכיון מרחביה, מובא אצל כפכפי, סובלימציה של הנשיות, עמ' 324.
- 55 ניר, רק שביל, עמ' 280. ניר מזהה גם במוסד כמו המקלחת הציבורית, שקיומה התמשך הרבה מעבר לתקופת המחסור, או במנהג לפיו לא ישבו זוגות נשואים יחד בחדר האוכל ובמקומות ציבוריים, המשך של הניסיון ליצור אורגניזם חברתי-קולקטיבי על חשבון מוסד המשפחה. הילדים הראשונים שנולדו בקיבוצים קראו להוריהם בשמותיהם הפרטיים ולא 'אבא' ו'אמא'.
- 56 נשים לא באמת זכו בשוויון פוליטי וכלכלי, והיו תמיד במיעוט במוסדות המרכזיים של הקיבוץ ובין קובעי המדיניות. ניר, רק שביל, עמ' 279 ואילך.
- 57 ההדגשות במקור.

פרסום הדברים גרם בשעתו לסערה ציבורית והשפיע על רבים. משה בילינסון, מעורכי דבר, כתב במאמר בשם 'נקמת השלישי': 'אילו עוד האמנתי שציבור אחד אנחנו, ושתושבי העיר מסוגלים לחיות כחברים ושותפים את חיי פועלי המושבה, הייתי אומר שחובת עתונות הפועלים להעתיק את הרשימה הזאת במלואה, ולחזור ולהעתיק אותה עד שיתוקן הדבר'.⁵⁸ ואכן הרשימה חזרה והופיעה בקבצים שונים, ובהם בקובץ חברות בקיבוץ שפורסם ב-1944, שבו כינסו ליליה בסביץ ויוכבד בת-רחל עשר שנים לאחר מכן רשימות של נשים חברות קיבוץ. האם גרמה הרשימה לשינוי במדיניות הקליטה והדיוור בחברה הקיבוצית? קשה להעריך, שהרי אין סטטיסטיקה משווה של 'לפני' ו'אחרי'. ב-1936, גם כשהחל המצב להשתפר במקצת עדיין לא היה דיוור קבע ל-13 אחוז מחברי הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי, ולשישה אחוזים מחברי חבר הקבוצות.⁵⁹

ה. 'לעת אוהלים': הכישרון השפוי של האישה⁶⁰

אמה לויין-תלמי, חברת קיבוץ משמר העמק, הייתה האישה היוצרת הראשונה בחברה הקיבוצית שכתבה טקסט רחב יריעה, מעין רומן, לעת אוהלים, שיצא לאור בערך באותו זמן שבו יצאו לאור גם הרומנים הראשונים שכתבו גברים: ראשית של שלמה ריכנשטיין (1943); מעגלות של דוד מליץ (1945); ביתו של אדם של צבי ארד (1951) ואדמה ללא צל של יונת ואלכסנדר סנד (1951). הספר יצא לאור ב-1949 – עם תום מלחמת העצמאות. במשמר העמק, קיבוצה של המספרת, התנהל אחד מן הקרבות המכריעים של המלחמה, אבל הזמן ההיסטורי המתואר בספר הוא של תקופת הנדודים, סיפורם של אנשי השומר הצעיר סוללי הכבישים בשנות העשרים. למרות הייחוד החתרני של הרומן של לויין-תלמי, שעליו אדבר בהמשך, לא עוררה הופעתו סערה ציבורית כמו למשל זו שהתעוררה למשל בעקבות הרומן מעגלות של מליץ, שביקר בחריפות את החברה הקיבוצית, שכבר התבססה ואף התאבנה. הרומן של לויין-תלמי, שיצא לאור כמה שנים לאחר הרומן של מליץ, חזר אל הראשית. עובדה זו סימנה אותו אצל קוראים בני הזמן כספרות זיכרונות נוסטלגית. יעקב קופלביץ (ישורון קשת), מן הקולות הבודדים שהתייחסו לרומן של לויין-תלמי, הגדיר אותו אכן כספר זיכרונות, 'שתוכו רצוף סלחנות שבאהבה ואמהות'. 'היא מספרת כמו אם הזוכרת נשכחות ומעלה בבת-צחוק את זכר ילדיה'.⁶¹ קופלביץ הדגיש בעיקר את חוש ההומור שהוטבע בכתבת הרומן, אפיון נדיר בכתביה החלוצית. הסופרת, שאותה זיכה בכינוי 'סופרת חכמה', כתבה 'רומן רציני ועליז כאחד' והצליחה, לטעמו, לחבר בין יסודות מנוגדים: בין היסוד ההומוריסטי-משעשע לבין התבוננות רצינית-רגשית. הרומן מעיד

58 מובא אצל בסביץ, 'רשימתי "שלישי"', במירון, עמ' 98.

59 ניר, רק שביל, עמ' 139, על פי ש' זק, דו"ח הקיבוצים לבנק הפועלים.

60 הכותרת מושפעת מהרצאה שנשא שולמית הראבן בכנס 'נשים כותבות ומדברות שלום', מרכז סוון דלל, תל-אביב, 26.3.1997.

61 ראו, יעקוב קופלביץ (ישורון קשת), 'לעת אוהלים', הפועל הצעיר, 10.1.1950, עמ' 15-16.

לדעתו 'כי הקיץ גומל הפירות של האפותיאווה הארצישראלית בספרותנו עדיין לא בא', והיצירה 'מעידה על האפשרות הספרותית העשירה הגנוזה לנו באפופיאה החלוצית'. קריאה מחדש של הרומן מזהה בו איפיונים ייחודיים, הן בהשוואה לכתיבה הגברית והן מבחינה עיצוב המרחב החלוצי מנקודת המבט של כותבת אישה.

לויין-תלמי, לימים חברה בכנסת ישראל,⁶² הייתה אישה יוצאת דופן, חזקה ועצמאית. מארכיון משמר העמק עולה כי נשות הקיבוץ כפו על הבחורים לצרף שתי חברות ל-12 החלוצים שעלו למקום ב-1926. המסורת הזאת קשורה לאמה לויין.⁶³ עם עלייתה לארץ בעלייה השלישית ייסדה יחד עם בנות אחרות קבוצת עבודה לסלילת כבישים בשם 'בת-שבע', כדי להיחלץ מחלוקת העבודה ההיררכית שהתקיימה בקבוצות העבודה הגבריות. לויין-תלמי תיארה בספרה קבוצה של שבע נשים, שהתארגנה באופן עצמאי לעבודות הקשורות בסלילת הכביש לאחר שנדחו בידי קבוצות הגברים. הנשים קיבלו לאחריותן את עבודת פיזור החצץ על הכביש והקימו מחנה אוהלים קטן, נפרד. 'כקרני-שפע נעו הסלים בידיהן, מתון מתון פסעו ופיזרו לובן, זקופות וחרוצות הן מהלכות, אינן חולצות עצמותיהן, מניעות הסלים בתנועת תנופה וצועדות וזורעות, זורעות'.⁶⁴ דווקא ההתארגנות הנפרדת, שבה השתלטו הנשים על קטע מסוים של עבודה שהתאימה ליכולותיהן, שחררה אותן מן התחרות הלא הוגנת על העבודות ה'גבריות'. קבוצת 'בת-שבע', שזכתה במפתיע להערכה כללית בזכות איכות עבודתה, לא נענתה להצעות להצטרף אל הקבוצות הגבריות: 'הן היו קוטלות בהם במלים נמרצות וחדות ואושר העצמאות בגידופיהן'.⁶⁵

לויין החלה בכתיבה מוקדם יחסית. היא פרסמה רשימות רבות בכתב העת של הקיבוץ הארצי, הדים, שאותו גם ערכה במשך שנים רבות. שני הרומנים הראשונים שכתבה, תיל על הדנייסטר (1944) ובין גבולות (1945), היו בין היצירות הראשונות שהתייחסו לנושא השואה בארץ. גם בעניין זה הייתה יוצאת דופן. הרומנים הראשונים שנכתבו מתוך החברה הקיבוצית בשנות הארבעים, שנות ההשמדה של יהדות אירופה, לא התייחסו כלל לנושא זה והתמקדו אך ורק בנושא הארצישראלי.

היוצרת לא הגדירה את ספרה לעת אוהלים כרומן, אלא כ'פרקי קיבוץ'. בראיון שערכתי עמה ב-1990 העידה לויין-תלמי בעיקר על התכוונות תיעודית: 'הרגשתי שזה מה שהקיבוץ ביקש ממני; לא ביקשו ממש, אבל ידעתי שזה התבקש. חייתי את הסיפורים שסיפרו לי החברים. אני הייתי בין היחידים שידעו עברית ולכן עלי הוטלה המשימה. לא קראתי לספר "רומן" אלא "פרקי קיבוץ". זהו תיעוד. רציתי שיידעו איך זה התחיל'.

62 אמה לויין-תלמי הייתה חברה בכנסת בשנים 1955-1969 מטעם סיעות מפ"ם והמערך. היא כיהנה כסגנית יושב ראש הכנסת והייתה חברה בוועדות החינוך, הכלכלה, הכספים והכנסת. פעלה למען זכויות נשים והטבת מעמדן בזכויות יסוד, כמו חוק הירושה.

63 מובא אצל כפכפי, סובלימציה של הנשיות, עמ' 323, הערה 102, עמ' 344, הערה 169.

64 לויין-תלמי, לעת אוהלים, עמ' 130.

65 שם.

הישענות על חומרים דוקומנטריים לא הייתה ייחודית ללויין-תלמי. כמעט כל הרומנים הראשונים שנכתבו מתוך החברה הקיבוצית נענו לתביעה לאינטגרציה בין הספרות לבין החיים. ימים ולילות של נתן ביסטריצקי שהופיע ב-1926, ביסס את סכימת העלילה שלו על פרשת ביתניה עילית. ראשית של שלמה ריכנשטיין ביסס את עלילת הרומן שלו על השנים הראשונות של קיבוץ תל-יוסף ועל הפילוג ב'גדוד העבודה'. מעגלות של דוד מלץ הכיל חומרים דוקומנטריים מראשיתה של עין חרוד, ואדמה ללא צל של יונת ואלכסנדר סנד התבסס על ימי הראשית של המצפים בנגב ועל ראשיתו של קיבוץ רביבים.⁶⁶

הגדרת היצירה בידי המחברת כמסמך תיעודי שאינו תובע לעצמו כביכול את היומרה ליצירה אמנותית, אינה עושה צדק לחדשנות הסגנונית שהוטבעה ברומן שכתבה. החומרים הדוקומנטריים עובדו בידיה והפכו ליצירה ייחודית. בארכיון האישי של לויין-תלמי מצויה מחברת רשימות ששימשה כהכנה לכתיבת הרומן. הרשימות במחברת מאפשרות השוואות ואפשר להצביע על 'סטיות' מן האמת הדוקומנטרית לצורך הבניה ספרותית-בריונית שמונחת גם על ידי שיקולים אידאולוגיים-פמיניסטיים.

גלריית הדמויות: טשטוש גבולות התפקוד המגדרי

ביצירות שכתבו גברים פעלה הסלקציה קודם כול על זווית הראייה שממנה נמסר הסיפר. דמויות הנשים ברומנים אלה לא שימשו נושא ראוי לאינטרוספקציה. ההתלבטויות, ההרהורים, התכניות לעתיד והמחשבות בנושאים אידאולוגיים נמסרו תמיד באמצעות גברים. דמויות הנשים מילאו את התפקידים המסורתיים כסימן ארוטי או כ'עוזר שכנגד'. גברים תפסו את מרכז הבמה שעליה התמודד ה'חלוץ' עם תפקידו ההיסטורי. דימוי ה'חלוץ' עצמו התנסח בעיקר באמצעות אפיונים גבריים. לא היה ניסיון להתאים את המרכיבים של הדמות לבעיות המיוחדות לדימוי ה'חלוצה', כמו שלא היה בהמשך ניסיון להגדיר את דמות ה'צברית'. גם ה'צבר' היה בעיקרו דימוי גברי. אף כאשר נדמה שגבר-יוצר עיצב דמות של אישה עצמאית מבחינה רוחנית או חברתית התברר, לאחר עיון מעמיק יותר, שההתמודדות המרכזית היא בכל זאת גברית. בני דורו של צבי שץ, המספר הראשון של הקבוצה, ראו בבתיה, אחת מדמויות הנובלה בשם זה, סמל לאישה משוחררת, מהפכנית. אבל האמת היא שעיצוב חיי הנפש ביצירה התמקד בדרך, בן דמותו של היוצר. נוהגה הסתום והקפריזי של בתיה נועד להניע את מערכי הנפש של דן ולא להיות מטרה להתבוננות בזכות עצמה.⁶⁷

להבדיל מן היצירות הגבריות החליטה לויין-תלמי להעמיד במרכז הבמה בעיקר נשים. בייחוד מרשים סיפורה של דינה, בת למשפחה מסורתית-דתית, שבה שלט שלטון טוטליטרי אב קפדן שלא התיר לבתו לצאת מן המעגל הסגור אשר הותווה על ידי המסורת. דינה שנסחפה בסתר לפעילות תנועתית-ציונית התמודדה בגבורה עם חרם משפחתי, עם 'מאסר

66 קשת, המחותרת הנפשית.

67 ראו, שולה קשת, 'אמנות החיים או אמנות הביטוי של החיים: על צבי שץ המספר הראשון של הקבוצה', הקיבוץ, כרך 13 (1990), עמ' 47-65.

בית' ועם נידוי, עזבה את הבית והכשירה עצמה לחיי עבודה ועלייה לארץ ישראל. דינה, וגיבורות נוספות ברומן, גוסטה ומרים, גילו עוז רוח, יוזמה וכוח עמידה מרשים במשימות שהחלוציות הארצישראלית הועידה להן.

לויין-תלמי לא הסתפקה במהפך אחד – העמדת נשים במרכז העלילה החלוצית. היא הציעה עיצוב אלטרנטיבי גם לדמויות של כמה מן הגברים. להבדיל מן העיצוב ההרואי של דמות ה'חלוץ' הופיעה ביצירתה, לצד דמויות חזקות של גברים, גם גלריה מגוונת של גברים כמו-נשיים'. החבורה שעסקה בסלילת הכביש סבלה לא פעם מרעב, פשוטו כמשמעו, ואלהו, שכונה בידי חבריו 'אליהו המביא', היה הזן והרואג, תכונות שמאפיינות בדרך כלל את העיצוב הסטראוטיפי של האישה כ'מטפלת'. בדרכים סמויות, הידועות רק לו, הוא הצליח לאסוף עשבים שונים המשמשים להכנת סוג של 'קפה' או 'מרק'. עשבי בר אחרים הוא הכניס לתערובת של ה'לחם'. הוא רחץ צלחות, מירק כלים וערך שולחן, טיפל בצמותיה הסוררות של מרים ועזר לה לחפוף אותן כמעשה אם דאגנית. יוחנן ה'יקה' היה אופה הלחם של המחנה, וגם מי שליכה את אש הגחלים במגהץ. יוסל טיפל ברוך אמהי בתינוקת הראשונה שנולדה בקבוצה, בשעה שאמה של התינוקת נעדרה לרגל נסיעה ואבי התינוקת חלה בקדחת. פיירשטיין, שחלה בקדחת קשה, שממנה לא הצליח להתאושש, הוציא 'שם רע' למיתוס הגברי-רומנטי של 'שומר הכרמים', עבודה שאליה נדחק מפני שלא יכול היה להשתלב בעבודה פיזית קשה. גם דמותו של 'שומר השדות', וולודיה – דמות מיתולוגית מוכרת בספרות העלייה השנייה – היא בספרה של לויין-תלמי דמות מרוקנת מפתוס, אינטלקטואל-פילוסוף ממוצא רוסי שנקלע לעבודת השמירה מפני שלא הצליח להתיר את סבך חייו האישיים, ולבסוף אף התאבד.

עיצוב הדמויות ביצירה של לויין-תלמי – של גברים, כמו גם של נשים – הכניס אפוא את הבחירות הנהוגות בדרך כלל בידי סופרים גברים לפרופורציות שונות מן המקובל במאגר ההגמוני. לויין-תלמי שטטשה ברומן שלה את גבולות הסטראוטיפים של הגברי והנשי, של החלוץ והחלוצה. היא העניקה לכמה מהדמויות הנשיות עוז רוח ותושייה כמו-גברית', ולכמה מהגברים – רכות הנתפסת בדרך כלל כ'נשית'. הנמכת הפתוס ההרואי יצרה עולם שפוי שבו גברים ונשים היו בשר ודם, ולכן התמודדו באופן שונה עם המשימה החלוצית. אופיה של ההתמודדות היה תלוי במבנה הנפשי האינדיבידואלי ולא בהבדל המגדרי.

שיח של היעדר (absences)

בעקבות טרי איגלטון למדנו לשים לב לא רק אל הרפרטואר הממומש על כמת הסיפור אלא גם למה שנעדר ממנה, לאזורי ההתעלמות.⁶⁸ כל היצירות הראשונות מז'נר הרומן שנכתבו בידי גברים מתבלטות קודם כול במקום הנרחב שייחדו לתיאורי הנוף ולתיאורי

68 ראו, Terry Eagleton, *Criticism and Ideology: A Study in Marxist Literary Theory*, Norfolk, 1978. התיאורטיקן טרי איגלטון מציע לשים לב לא רק לחומרים הנמצאים בתוך הטקסט אלא גם ל'היעדרויות' מתוכו, absences בלשוננו.

עבודת האדמה. הבדיקה הכמותית מעלה מימצא נדיר: בכמה מן הרומנים תפסו תיאורים אלה בין 15 לעשרים אחוז מכלל הטקסט.⁶⁹ הדימוי הגברי של החלוץ הבוועל ומפרה את אדמת המולדת קיבל אפוא ביצירות אלה נפח שהוא מעל ומעבר לפרופורציות הרגילות של תיאורי רקע ומקום ביצירות טיפוסיות מז'נר הרומן. והנה ברומן היחיד שכתבה אישה מתוך החברה הקיבוצית, השכבה הטקסטואלית הזאת כמעט ולא קיימת. המרחב האדמתי שבו שולט הדימוי של הגבר הכובש, הבוועל את האדמה ומפרה אותה, היה מרחב 'תפוס', ולוין-תלמי לא נכנסה לתוכו.

ועוד הברדל שמתייחס ל'היעדר' קבוע בספרות הקיבוץ הגברית של הזמן. הטקסטים הראשונים מז'נר הרומן אופיינו על ידי שיח מתברדל. הפנורמה הסוציולוגית לא יצאה מגבולות הקיבוץ עצמו והווריאציות, כמו גם הקונפונטציות, היו תוצאה של הריבוד הסוציולוגי בתוך הקיבוץ, כמעט ללא מגע עם מה שמחוץ לו. להכרעות בקשר למצאי הדמויות היה גם הקשר פוליטי. עיצוב השיח של קבוצות אחרות או של עמדות אידאולוגיות מתחרות במרחב העולם הבריוני של הרומן העניק להן 'חיים', נתן להן צורה ודמות, העלה אותן 'על הבמה' בלשונו של איגלטון.⁷⁰ היעדרותם של 'אחרים רלוונטיים' ברומן שולל מהם את ההמחשה, יוצר דה לגיטימציה של אותם אלמנטים חברתיים, שהסובייקט הקולקטיבי של החברה הקיבוצית ביקש להוציאם אל 'מחוץ למחנה'. והנה לוין-תלמי הכניסה לגלריית הדמויות גם את חנה ה'מושבניקית', שייצגה אופציה מתחרה לחיי הקיבוץ. חנה הפכה למשענת נשית לדינה. היא יכולה הייתה להתייעץ אתה הן בנושאים של חיי היום-יום, כמו בישול מזון דיאטתי לחולים, והן בנושאים המגדריים שהעסיקו אותה, כמו סוגיית האמהות.⁷¹

כתיבה כמו-קולנועית

המחברת של לעת אוהלים לא ניסתה לעצב את דמות החבורה ככלל ולא יצרה עלילה אחידה, קוהרנטית, דרמטית, שיוצרת סיבוכים, שיאים והתרה, ובעיקר לא יצרה דמויות 'הרואיות' או 'מיתולוגיות'. מדי פעם היא האירה דמות נוספת מתוך הגלריה האנושית, הוסיפה עוד אפיזודה מתוך אוצר הזיכרונות של הקבוצה, תוך שמירה על קו כרונולוגי המתאר את תולדות החבורה מן המחנה הנודד אל יישוב הקבע.

לצד השינויים שהכניסה הכותבת באינוונטר הדמויות יש לשים לב לחידושים שהטביעה גם בסגנון הכתיבה. הרומן של לוין-תלמי העמיד בזה אחר זה סצינות קצרות, מעין תמונות מומחזות מתוך מרקם החיים של חבורת סוללי הכבישים. הכתיבה היא פרגמנטרית. לכאורה אפשר לראות בה אחת מן הטכניקות המתאימות לתיעוד, מעין אלבום תמונות קבוצתי שמקפיא לרגע תמונות-תמונות. אבל הפירוק הזה מדגים, לדעתי, את כוונת המחברת להימנע

69 קשת, המחותרת הנפשית, עמ' 97-98.

70 שם, עמ' 54-72.

71 ראו, למשל, לוין-תלמי, לעת אוהלים, עמ' 263-267.

מסיפור קוהרנטי שמשועבד לרעיון טוטלי חברתי, לאידאולוגיה או לתורה מחשבתית שלטת. ההתבוננות הפרגמנטרית המפרקת מאפשרת ריבוי ופתיחות.

למספרת הייתה אוזן מוסיקלית מצוינת והיא העמידה סצינות שהתבססו בעיקר על דיאלוגים, על חילופי דברים בין הדמויות, כמעט ללא התערבות מצדה. שפת הדיבור הייתה מנומרת בביטויים הנטולים מידיש, מרוסית, מערבית, מספניולית, ואפשר בקלות לתרגם את הסצינות הספרותיות לשפת התיאטרון או לקולנוע. נביא שני קטעים לדוגמה:

מהומה נתערבלה ברחוב. אנשים באים, מתלקטים סביב צעיר פרוע שער. מאחת הסימטאות הגיחה שריקת שוטר. הצעיר מלעלע רוקו, נושם ונושף. הלמות סוליות על גבי המדרכה וקולות נרגשים צווחנים. יצא איש מהמשרד: 'מכירה את אחד נחום משומריה? יש כאן בשבילו כינור. שיקח בהזדמנות'. 'נמסור לו!' קראו פיירשטיין וגוסטה קול אחד. 'מה כאן? ביקש לדעת. 'לא ידוע לנו'.

'סוגרים! ומה? אני סוגרת ופטור', אומרת אישה קטנה קפיצית ומפגינה צרור מפתחות. 'באה אניה לנמל, כבר צריך לשמור בשבע עיניים'. 'מי סוגר חנויות? ערבים רדפו אחריו? אחרי מי? – מה עשו לך?' פנו לצעיר. הוא איננו עונה, עיניו בולטות כחרוזי זכוכית. 'תנו לו מעט מים' השוטרים מחפשים אותו. 'או או – שורקים. תטמינו אותו הרי זה טומטום. מין מבולבל, לא מדבר בכלל. להטמין? יש לכל אחד ילדים בבית, ובכלל מי יודע, אולי גנב? השוטרים כבר פה'.

'עלה לטומוביל זה!' נצנץ רעיון באישה הקטנה בעלת המפתחות. 'עלה! עלה!' קרא ההמון עברית, רוסית, אידיש, ספניולית. פקודת צבעונית נורתה באחרות מפליאה.

הבחור מרעיד באיבריו, אינו מש ממקומו.⁷²

קטע אחר מחקה את עגת הדיבור הליטאי:

בטבורה של החצר עמד אדם וצועק:

'אני לא קומונה! אתי אין קומונה! לי יס מספחה, אתם עושים לכם חלומות?' – אדרבה, אידיליה!

'טוב מאוד, לא על חסבוני. מספחה אני צריך לפרנס. צריך אני'. קולו ניחר וזיזי השרירים עמדו בצווארו בולטים ככפתורים. 'מי ביסל היום? הסדרן, מי ביסל היום? אני הגבר סחטתי את הפרה. אני חילקתי את הבסר, בסר

לחוד וכבד לחוד. בידיים אלה. די פלייס איז דא, איפה הלעבער? הבסר יס והלעבער אין. הוא היה, זאת אומרת הלעבער, בסביל המספחות!⁷³

כדאי להקדיש מחשבה נוספת לטכניקת הכתיבה ה'קולנועית'. השימוש במבט כמו-קולנועי תורם מחד גיסא למגמת התיעוד המוחצן ומאפשר מאידך גיסא מעקב אחר ניואנסים דקים, אחר מחוות קטנות. עולה מכאן מבע מאופק, הומוריסטי ולפעמים אפילו אירוני, שתורם להנמכת מפלס הפתוס החלוצי. לקורא, כמו לצופה בקולנוע, ניתנת ההזדמנות, באמצעות התמונה והדיאלוג, וללא התערבות דומיננטית של קול המספרת, להפעיל את הדינמיקה הפרשנית העצמאית שלו.

האם יכולה האישה להפוך לגבר: דיאלקטיקה של תודעה כפולה

אביא כמה דוגמאות לפרשנות הדקה שעולה מתוך הסצינה ה'קולנועית'. מרחב הפעולה הוא כאמור גברי והנשים נאבקות במרחב זה על ההזדמנות השווה להשתתף בעבודות 'גבריות'. עד כאן הדברים תואמים לצייווייה של המערכת ההגמונית: החלוצה הייתה בשר מבשרה של המהפכה הציונית-חלוצית והיא פעלה, כמו הגברים, במרחב של הקונסנוזוס האידאולוגי. אבל באמצעות התיאור של לויין-תלמי אפשר לזהות גם את המבט האחר, הנשי. הפרק השני בספר מתאר בציוריות פלסטית את כיבוש העבודה של החלוצים בעבודות סבלות בנמל חיפה. החלוצים התגייסו לפריקת פחם מבטן אנייה שהגיעה לנמל חיפה, עבודת פרך שנתבצעה עד אז רק בידי סבלים מצרים והודים. הבנות בקבוצה התעקשו להצטרף. העבודה מתוארת כסיוט מתמשך. לא היו כמובן מנופים. החלוצים יצרו שרשרת אנושית והעלו מבטן האנייה המחניקה את גושי הפחם הכבדים שאותם הם זרקו מאחד לשני. המספרת הבדילה בדקות ראייתה בין פעולת הגוף הגברי לזו של הגוף הנשי: הגברים קלטו את הלבנים בידיהם, בעמידה זקופה, 'נחום אינו כורע, חזוהו נוקשה כאבן-מחצב'.⁷⁴ הנשים היו חייבות להתכופף ולהתרומם שוב, להסתייע בבטן, כדי שהאבן הפחמית הקשה לא תפגע באזור הרגיש שבגוף הנשי, בחזה, בשדיים, 'גוסטה עובדת בזרועותיה ובבטנה. כורעת זעיר עם כל אבן ומוסרת הלאה'.⁷⁵ זו דוגמה לניואנס של התבוננות אחרת, שקולטת במבטה את הגוף הנשי ומנכיחה אותו.

החלטת הנשים להצטרף למבצע פריקת הפחם הייתה בחירה אומללה של שדה המאבק על השוויון. הנשים שבחבורה נלחמו נגד הסטראוטיפ של האישה כחלשה. כשהעבודה הסתיימה העמידה לויין-תלמי סצינה נוספת שתיארה את קבלת הפנים הלגלגנית שקידמה את פני הנשים בצאתן עם ערב מבטן האנייה. ז'וזה ברונר כותב שכל תודעה חייבת לעצב

73 שם, עמ' 62.

74 שם, עמ' 29.

75 שם, עמ' 31.

עצמה כנגד תודעה אחרת, מתחרה.⁷⁶ והנה קהל הצופים המתבונן בנשים המלוכלכות מאבקת הפחם הורכב בעיקר מערבים ומעוברי אורח אחרים, והעניק לנשים הערכה אירונית למדי: "זו! זו! אישה היא! שוף! שוף! אישה!" – פרץ צעיר פוחח בצחוק. ההמון המבורח גדל, הבטלנים מתחככים, "אצלנו החמור שלי לא היה עושה מלאכה זו. ממצרים הביאו ג'יפטים, והבינת שלהם עושות..."⁷⁷. האם יצאו החלוצות, שעמדו בגבורה שלא תאומן במבחן הסבלות, באמת מוערכות? האם הצליחו לשבץ את עצמן בהיררכיה החלוצית מעבר לדרגת החמור הנושא בעול? ולמה בחרה לויין-תלמי לסיים את הסצינה הזאת דווקא בדברי הלגלוג של הפוחח הערבי, ולא נניח בדברי הערכה של הגברים החלוצים?

ועוד דוגמה: הנשים בקבוצה גזו את שיער ראשן כדי להידמות לגברים. גזיזת שיער מייצגת תמיד אקט של סירוס ושל התפרקות מכוח. לויין-תלמי מיקדה את העדשה ה'קולנועית' שלה בטקס גזיזת השיער של מרים. למרים היה זוג צמות כבדות, רעמת שיער מפוארת, שעיטרה את ראשה הנאה של נערה קטנה ודקה. יום אחד אבדו לה הסיכות, והאקונום, שתמיד היה דחוק בכסף, לא הביא סיכות חדשות. לקבוצה לא היה כסף לשמפו, והמסרק נתקע בשערות הכבדות כמו בזפת. מרים החליטה לעשות מעשה. היא הלכה העירה להסתפר. הספר היהודי אמר:

'תסלחי לי, אבל... צמות כאלה לא אגזוז', 'הריני משלמת לך', השתאתה. והוא הניע בראשו: 'תבואי עם אמא!' אמר...
מה תעשה? שחין יכסה את ראשה, כנים יאכלו בבשר החי. אליהו אוהב את שערותיה, אבל כאשר תשרוץ בהן הכינה? – נזדעזעה. נטלה לידה את הצמה הכבדה והביטה בה בזעם. אי-אפשר לה לפועלת עם צמות. אבק הכבישים, פיה הכיריים, שומן המטבח ואף המחצבה הרומנטית, בכל יש לכלוך.⁷⁸

מרים המשיכה בדרכה מן הספר היהודי אל הספר הערבי וגם שם נתקלה בסירוב. שני אנשי המקצוע הגאים סירבו לפגוע ולטרס את הגוף הנשי גם במחיר ההפסד הכספי. ומי בסופו של דבר נענה לה, אחז במספרים גסות וחתך? דווקא שלומקו, התיאורטיקן, איש ההצהרות האידאולוגיות שכולו מילים גבוהות, מי שלקה מאוד מבחינת חיי הרגש ומבחינת היכולת לאהבה ולחמלה. שלומקו הוא שהיה מסוגל בסיפורה של לויין-תלמי להפעיל את המספריים ולקבל את הקורבן.⁷⁹ על תיבת הנפט, ששימשה שולחן באוהל, התפתלו שתי צמות זהובות,

76 ז'וזה ברונר, 'קולה של אמא: דיאלקטיקות של תודעה עצמית פמיניסטית', זמנים, חוב' 46-47 (1993), עמ' 4-17.

77 לויין-תלמי, לעת אוהלים, עמ' 29-30.

78 שם, עמ' 157.

79 במחברת רשימות שהכילה טיוטות לרומן מספרת לויין-תלמי סיפור אחר. הספר הערבי הוא שמוכן לגזוז את צמותיה של מרים. כאן ניכר עיבוד מעניין של המספרת ששינתה את העובדות הדוקומנטריות כדי לתרגם אותן לסיפור בעל משמעות אידאולוגית. הצמות נכרתו בשם האידאולוגיה הגברית, שמוכנה לסרס את הגוף הנשי.

ומרים הרגישה שהיא 'זרה לעצמה'.⁸⁰ מרים חוותה מה שהרגישה גם 'רחל'־ליליה בסביץ כשסיכמה: 'אני אינני "אני"'. ההצטרפות אל המיסדר החלוצי־גברי מתוארת כאן כמעשה הקרבה, כפעולת סירוס של הגוף הנשי, פעולה שמותירה את מרים 'זרה לעצמה'.

פירוק הגוף האמהי

סצינה אחרת מתייחסת לנושא הכאוב של פירוק האמהות בחברה הקיבוצית ומסירת הטיפול בילדים לידי הקבוצה. דינה, הגיבורה העצמאית ביותר בספר, קשרה קשר של אהבה עם נחום. אל נחום נשלח מהבית כינורו. לשעבר הפליא נחום לנגן בכינור, אבל כיום אצבעותיו נוקשות מעבודה. אולי הדור הבא יוכל לחבר בין עבודה לנגינה. 'מתי יהיו לנו ילדים, דינה?' שאל. 'לא יהיו', אמרה. [...] והוסיפה: "אני לא... לא!" אמרה בחרדה, כמי שרוצים ליטול ממנו דבר יקר.⁸¹ בשביל דינה, שגדלה בבית פטריארכלי נוקשה, שבו כלא אותה האב במאסר בית והתנגד לבחירתה בחיים החדשים, גם הנישואין לא היו מובנים מאליהם:

ביקשה דינה את נפשה למות. היא נהגה את חייה עד כה ביד רמה. שרפה גשרים, בנתה גשרים.

ועתה הגיעה לפרשת דרכים. כל אשר לפניו יבוא על־כורחה: אוהל, שתי מיטות ברזל, שתי מחצלות של סוף. לא דלת, לא מפתן, לא מזוזה כביכול, ולמעשה: מצודה סגורה.

'מצודת השמש של נחום', הרהרה במרירות. עבותות מתוקות של אהבה. הנה ההשתעבדות.⁸²

הוגי הדעות של הקיבוץ בראשית דרכו ביקשו לשחרר את האישה על ידי פירוק התפקידים המסורתיים של האמהות וחלוקתם בין כמה מתווכים. הפיכתה של אם לילדים למחנכת של ילדים שאינם ילדיה תהיה גם גאולתה כאדם, כך טען שמואל גולן, שהיה המחנך הבכיר בשומר הצעיר.⁸³ היא תחנך לא בכוח היצר אלא על פי טובת הילד ולפי המחקר המדעי. באמצעות הלינה המשותפת ניסו הוגי הדעות של החינוך המשותף להרחיק את הילד גם מן המיניות של הוריו ולרכך על ידי זה את תסביך אדיפוס.

הוויכוח על הפרדת האם מן הטיפול בתינוק כדי לשחרר אותה להגשמה עצמית התנהל גם בחבורה של לעת אוהלים. יוחנן ה'יקה', דמות שלווין־תלמי העניקה לה את שיווי המשקל של הגבר השפוי, שאינו לכוד בכבלי האידאולוגיה הקולקטיבית, אמר:

80 שם, עמ' 195.

81 שם, עמ' 251-252.

82 שם, עמ' 254.

83 ראו, מילק גולדשטיין (שמואל גולן), 'חיי הקיבוץ ושאלת שחרור האישה', וינה, השומר הצעיר, חוב' 15.12.1930, 24-23. מובא אצל כפכפי, סובלימציה של הנשיות, עמ' 328.

'תגיד בבקשה: בחברה שלנו אוכלים לחם? (כמובן, אם יש...) אם לילד כלחם לאדם. מה יש לדבר?'
 לא יכלה גוסטה לשלוט ברוחה וקראה: 'תוכיח, בחייך, האנס. בזכות אמך הגעת הנה, או למרות אמך?' [...]
 'אני לא משל לכם ודוגמה', נאנח יוחנן, 'אני אוהב לי את אמי'.⁸⁴

כנגד הפשטות של דברי יוחנן יצא נחום, איש הקונסנזוס:

'השגיאה הגדולה של החינוך הקיים מהי, יוחנן? מסביר נחום, 'זו שמרדנו נגדה, מהי? עודף האהבה וריבוי רשויות. מה רוצים אנחנו? אהבה טובה ורשות אחת. אהבת אב ואם פעמים היא עיוורת, ישמש לה הקיבוץ עיניים. הקיבוץ (גם ההורים בו) היא הרשות האחת והיחידה. הוא בית התנועה, הוא בית הספר ובית ההורים כאחד'.⁸⁵ וגוסטה הוסיפה: 'עודף אהבה לילד הייתה לו משמעות נוספת ופורענות לצדה והיא: שעבוד האם לבית. בא החינוך המשותף. דאג קודם כל לילד, ומשיג גם שלא תהא עבודת האמהות מופרעת. גם האמהות ייצאו שלוות ומשוחררות למחצבה ולשדה'.⁸⁶

לכאורה דינה, הגיבורה העצמאית של תלמי, מימשה בבחירותיה ובהתנהגותה את המשנה של שחרור האישה בקיבוץ. גם היא ניסתה להגדיר את האמהות מחדש: "נחום, יש אמהות של-סרק?" היא שואלת. "פאראדוקס!" הצטחק, "אין אמהות של סרק, דינה. כיון שאין אמהות בלא-פירות", ניסה ללמדה פרק בהיגיון.⁸⁷

השאלה והתשובה מתנגשות זו בזו ומלמדות על התהום הפעורה בין השניים. הגבר ענה על שאלתה באופן רציונלי-מסורתי. אמהות הייתה ההריון, הפרי, כלומר הגשמת הייעוד הביולוגי, ודינה שאלה על אמהות שאינה תלויה בקוד הביולוגי. דינה נכנסה להריון. מתוך נאמנות לקולו של הקולקטיב היא צלצלה בפעמון בחצות הלילה וקראה לאסיפה. היא התוודתה בפני הקבוצה שהנה היא עומדת להיות אם. 'דינה בוידויה כמו הטילה את תינוקה לתוך זרועותיהם הדוביות, והיא עצמה התייצבה מן הצד והסתכלה בהם [...]. משהו רך, שהיה גבולו של יחיד ונהיה לרכוש הרבים הוא שביר ויקר'.⁸⁸ לכאורה דאגה דינה לאיזון הנחוץ בין היחיד לכלל בחברה החדשה. אם הזוגיות והאמהות מאיימים על הקבוצה היא תעביר את הילד העתיד להיוולד לרשות הכלל ותהיה שלימה עם מצוות החברה החדשה. אבל למסירת הילד לידי הציבור יש מחיר.

84 לויין-תלמי, לעת אוהלים, עמ' 322.

85 שם.

86 שם.

87 שם, עמ' 272.

88 שם, עמ' 275.

סצינת מסירת הילד לאחריות הכלל עומתה בהמשך עם סצינה מנוגדת, אופוזיציונית, שגם היא עוצבה באמצעות הטכניקה ה'קולנועית'. התינוק שנולד לא היה בריא. הוא לא עיכל מזון, לא עלה במשקל והיה חשש הולך וגובר לחייו. ההורים התגנבו מדי יום לראות את התינוק, כאילו אין זו זכותם הטבעית. במרכז המאבק על חיי התינוק עמדה גוסטה, המטפלת, שהרי הטיפול בילדים נמסר לרשות הכלל. גוסטה המסורה הצליחה בדרך נסית להביא לקבוצה רופא ילדים, מומחה עולמי שבא לארץ מגרמניה. הרופא בדק את התינוק. התינוק הוחזק בזרועותיה של גוסטה המטפלת, ואילו האם, דינה, עמדה חיוורת ממרחק, ליד אחד האוהלים. היא לא העזה להתקרב. הרופא הטיל את גור דינו בגרמנית: 'מבחינת המדע התינוק הזה הוא כבר מזמן בר-מינן. את אל תספרי להורים. הדבר עלול להימשך. למה יתייסרו? [...] דינה לא נעה ממפתן אוהלה. נצח עבר מאז יצא הרופא, והיא אינה נעה. תמות, ולא תשאל. נראה, האמנם יעמוד לה כוחה. כל עוד לא תשאל, יחיה הילד.'⁸⁹ עיצובו הספרותי של הרגע הזה – האם העומדת משותקת מחרדה בפתח האוהל ואינה מעזה להתקרב – מפקיע את כתיבתה של לוין-תלמי ממלכודת האידאולוגיה ההגמונית המגויסת. זוהי שוב דוגמה מובהקת למפגש הדיאלקטי שבין שתי התודעות, התודעה ה'קולקטיבית', שמזדהה עם ההחלטה להעביר את גידול הילדים לרשות הכלל, והתודעה הנשית שאינה מסוגלת להשלים עם הפקעת האחריות האימהית. ההתנגשות בין שתי התודעות יוצרת חוסר אונים ושיתוק.

נגד הפתוס

עלילת לעת אוהלים התרחשה באותה נקודת זמן שבה אירעו עלילות ביתניה עילית ומחנה השומריה. בשתי הקבוצות, זו של קהליתנו וזו של לעת אוהלים היו חניכי השומר הצעיר שהגיעו מאותו רקע חינוכי וחברתי, ובכל זאת מה רב ההבדל. במקום אווירה של התפשטות מגשמות, אקסטזה ו'אנדרוגיניות', הציע הטקסט של לוין-תלמי שפיות ושווי משקל. קווי הגבול של המגדר ביצירה זו הם עבירים, ולא באמצעות רטוריקה של שיכרון. הנשים וגם הגברים שעוצבו על ידי המספרת אינם ענקים מיתולוגיים, אלא דמויות בשר ודם. לעתים התמודדו האנשים עם משימותיהם בגבורה, אבל לעתים קרובות נכנעו גם לחולשה, למחלה או לתשישות.

מסקנה זו עולה גם מן ההשוואה המתבקשת בין היצירה של תלמי לבין היצירות הגבריות לגבי שיח המנהיגות. ברומן הראשון שנכתב על חיי קבוצה, ימים ולילות, עיצב נתן ביסטריצקי את דמותו המדבירה של המנהיג, אלכסנדר צורי, כ'משיח שקר'. העיצוב הביקורתי של היוצר מייצג את החרדה מפני דוחקי הקץ המשיחיים הפועלים בכוח המילה. נאומיו האקסטטיים מטילים אימה וחוזרים בהם מוטיבים, דימויים ומבעים לשוניים המייצגים את הצד האפל של המשיחיות האחרת. מערכת היחסים שיוצר אלכסנדר צורי

עם הצעירים יש בה מסימני הכפייה ההיפנוטית שמפעיל משיח שקר על חסידיו והיחסים שבינו לבינם הם יחסים של כפיפות ושל שעבוד.⁹⁰ גם הרומן ראשית של שלמה ריכנשטיין תיאר התגוששות ענקים בין שני מנהיגים שגרמה להרס ולפילוג ב'גדוד העבודה'. ברומן של תלמי אין מנהיגים כריזמטיים. ה'מנהיג' האידאולוגי היחיד בחבורה מוצג על ידי המספרת מתוך עמדה אירונית. אירוניה, להבריל ממיתזציה, מנמיכה את מפלס הפתוס. שלומקו הוא תמיד 'חיצוני' להתרחשויות. המספרת מציגה אותו כ'איש של מילים', ציניקן, חסר רגש ומניפולטיבי, שאינו מצליח באמת להשתלט על החבורה. פרק שלם בספר מתייחס לניסיון המגוחך של שלומקו לגרום לסלקציה שתוציא מן הקיבוץ את כל החברים, מפני שאינם מתאימים למשימה החלוצית.⁹¹

באפיוזודות רבות הצליחה לויין-תלמי, באמצעות המבט המתבונן, תיאור הניואנסים, מחוות היום-יום הקטנות, מעברי מגדר גמישים והומור לייצר מרחב אלטרנטיבי. האקסטזה והשיכרון של ימי ביתניה עילית הומרו ברומן זה בעיצוב הרגעים הקטנים של החיים. בסגנון הכתיבה הפרגמנטרי-מינורי שלה הצליחה להוכיח שהיא נתונה פחות מן הגברים לשלטונו של הפתוס החלוצי. התמונות שהעמידה ציירו הוויה מאוזנת ושפויה שבתוכה פועלים נשים וגברים זה לצד זה בתוך המרחב הקשה והמרתק של ההתחלות: 'כאן על פני אדמה' ו'לא בעבים מעל'.

1. סיכום

התיאורטיקנית הפמיניסטית ג'וליה קריסטבה מגדירה שלושה שלבים במאבק הפמיניסטי, שאפשר לתארם באופן סכמטי: בשלב הראשון, שמכונה על ידה בשם 'פמיניזם ליברלי', הנשים תובעות שוויון זכויות וזכות כניסה שווה אל הסדר הסמלי. בשלב השני, הרדיקלי יותר, נשים דוחות את הסדר הסמלי הגברי בשם השוני שבינן לבין הגברים, ובשלב השלישי הן דוחות את הדיכטומיה נשי-גברי, שקיבלה מעמד כמעט מטפיזי, ומגדירות את עצמן מחדש.⁹² שני השלבים הראשונים מאופיינים ב'זעם נשי', בשלב השלישי, שהוא השלב המומלץ על ידי קריסטבה, נשים נקראות לפרוץ את גבולות הסטארוטיפים ולהגדיר את עצמן באופן אותנטי מבפנים. קריסטבה מדגישה את תפקידה של השפה בהבניית הזהות הנשית כחלק מן המאמץ האוטופי שיביא לשינוי.

בתקופה החלוצית הראשונה ביטאו הטקסטים שנבחנו מתוך קהילתנו לצד הזעם הנשי גם את מצבי השיכרון והאקסטזה. האקסטזה החלוצית סייעה לכותבת כמו רחל שפירא למוסס את עצמה בתוך הכלל, גם במרחב חברתי שדחה והדיר נשים ואת ה'נשי'. היא הסתמכה על התשוקה החלוצית המשותפת, ויצקה עצמה אל סוג של זהות 'אנדרוגינית'

90 ראו הדיון על ימים ולילות בספרי, המחותרת הנפשית, עמ' 180-209.

91 לויין-תלמי, לעת אוהלים, עמ' 310 ואילך. ייתכן שיש כאן הר אירוני-ביקורתי לתהליך הסלקציה החברתית האכזרית שהנהיג יערי בביתניה עילית.

92 ראו, Julia Kristeva, 'Women's Time', *Signs*, Vol. 7, No. 1 (1981), pp. 33-34.

על-מגדרית, שביטלה כביכול את הניגוד הבינארי גברי-נשי. עם זאת לא ביטלה הכותבת, כמו שהראיתי, את המרכיב המיני-הנשי בהווייתה, ולא היססה להגדיר את זהותה כמרוכת פנים. ביטויי המעשיים של הניסיון הזה במרחב המעשי של החיים היו מוטלים בספק. יש להזכיר, הטקסט של רחל נכתב במקור ביומן אישי. אלמלא יוזמתו של העורך נתן ביסטריצקי, שאסף את וירויי החברים עבור קהלינו ושכנע את רחל לתרום את קטעי היומן לקובץ,⁹³ ייתכן שהכתיבה המרתקת שלה לא הייתה מגיעה כלל לידיעת הציבור.

גם הרשימה 'שלישי' של ליליה בסביץ נחתמה בשם בדוי. עובדה זו מיטיבה לתאר את מצבי כפילות התודעה. הוזהות הבדויה נבחרה כדי שתוכל לתקוף את המיסוד התנועתי ובו בזמן להגן על עצמה. הכותבת נאמנה מחד לצוו התנועתי הקולקטיבי, אבל נוקטת אסטרטגיה חתרנית, שמאפשרת לה לנצל את המסכה האנונימית כדי לזעוק נגד חילול האישי, נגד ניכוס הגוף הנשי על ידי הכלל, ונגד פלישת המרחב הציבורי אל תוך המרחב הפרטי. היא מגדירה את קורבנה 'קורבן מחולל', בניגוד ל'קורבן הקדוש' של ימי הראשית. למאבק הזה היו תוצאות פוליטיות. דחיית המשפחה, ה'הקפאה' של אמונות קודמות והנצחתם בתוך מחזור הדם של החברה הקיבוצית, יצרה בהמשך זרם מרדני-חתרני, שנישא בעיקר על ידי נשים, והסתיים בסופו של דבר בניצחונה של המשפחה.

הטקסט שהשכיל מכולם, להערכתך, לייצר לא רק עמדה ביקורתית אלא גם מרחב נשי אלטרנטיבי הוא הרומן של אמה לויין-תלמי. גבולות המגדר בספרה פרוצים ואינם מציינים לחלוקה המסורתית. הטקסט הפרגמנטרי אינו חותר אל משמעות אחת אולטימטיבית, הוא יוצר ריבוי קולות ואינו נענה לציווי של קול אידאולוגי קולקטיבי. אבל גם במרחב הזה מוצאות עצמן הנשים החזקות של לויין-תלמי, לא אחת, משותקות וחסרות אונים. כפילות התודעה יוצרת לא פעם מצבים של השתקה כפויה, והקול הפנימי אינו בא לידי ביטוי באופן גלוי. גם אמה לויין-תלמי אינה מצליחה לייצר תודעה נשית חופשית. זו הייתה כנראה משימה בלתי אפשרית בחברה שבה נשים וגברים כאחד כפו על עצמם מרצון את הקול הקולקטיבי.

93 עובדה זו נסמכת על דברי מוקי צור בהרצאה בעל פה, שראיין את רחל שפירא על תרומתה לקובץ.